

18. századi, erdélyi, bőrrel borított díszes útiládák.

I. rész: Történeti vonatkozások, készítéstechnikai kutatás és anyagvizsgálatok

Kovács Petronella

Bevezetés

A tanulmány egy méltatlanul elfeledett tárgytypussal, a múzeumi raktárak mélyén fekvő, esetenként még magántulajdonban fellelhető, bőrrel borított ládákkal, ezeken belül a fémlemezekből készült virágmotívumokkal díszített, erdélyi darabokkal foglalkozik. A kutatás egy, a Dobó István Vármúzeum tulajdonában lévő, bőrrel borított vasvertes,¹ valamint két, a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeumban őrzött, fémvirágokkal díszített, 18. századi, erdélyi, bőrös láda² restaurálása során kezdődött (1. táblázat j., l.) E munkák alkalmával derült ki, hogy e bútortípus készítéstechnikájával, a restaurálásukhoz elengedhetetlen anyagvizsgálatokkal és a kompozit, többféle anyagból készült tárgyak konzerválási megoldásaival foglalkozó szakirodalom igen csekély.

Az ismertetésre kerülő kutatás 18. századi források áttekintésével, és a tárgyakból vett minták anyagvizsgálatainak keresztül, a bőrrel borított ládák készítésénél alkalmazott anyagok és technikák meghatározását célozta, kiterjedt az ismerteken túl további darabok felkutatására, valamint a tárgytypuson belül a díszítésmód szerinti csoportosításra. Kísérlet történt készítésük tágabb régiójának, egykori tulajdonosaik nemzetiség szerinti hovatarozásának és társadalmi státuszának meghatározására. Megtörtént a ládák állapotfelmérése, károsodásuk okainak feltérképezése és ezek alapján kezelésük megoldási lehetőségeinek felvázolása.

A korábban publikált illetve a kutatás során fellelt ládák összesített adatai, a rajtuk végzett készítés-technikai megfigyelések és természettudományos vizsgálatok eredményei alapul szolgálnak a 18. század második felében készült bőrrel bevont tárgyak valamint a nyomott mintás szövetek további művészettörténeti és technikatörténeti kutatásához.³

¹ Ld. Tóth Zsuzsanna: Vasalt láda restaurálása. Témavezető: Kovács Petronella. Diplomamunka, Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1996.

² Restaurálásokról ld. B. Perjés Judit – Kovács Petronella: Bőrrel borított díszes erdélyi ládák restaurálása. In. Isis Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 4. 2004. Szerk. Kovács P. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, pp. 26–48.

³ A kutatás eredményeiről bővebben ld. Kovács Petronella: Bőrrel borított, fémdíszítványekkel ékesített, 18. századi, erdélyi ládák történeti és készítéstechnikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatok és konzerválásuk lehetőségei. DLA disszertáció, Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori iskola, 2007.

Jelen tanulmányban a művészettörténeti, történeti és készítéstechnikai vonatkozásokat valamint az anyagvizsgálatok eredményeit adjuk közre.

1. Művelődéstörténeti és művészettörténeti kutatás

A magyar nyelvterületről fennmaradt egykori leltárak nemigen tesznek különbséget a bőrrel bevont ládák funkciójára – úti, ruhás vagy kelengyeláda stb. – vonatkozóan. Nem foglalkoznak a ládák díszítésének részletes közlésével sem, mivel a bennük tárolt portékák számbavétele volt a céljuk. Ezért elsősorban a fennmaradt tárgyi emlékek alapján alkothatunk képet használatuk, készítési és díszítési módjukat illetően. Különösen jellemző ez a 18. századra, melynek magyar forrásanyaga egyelőre sokkal kevésbé feldolgozott, mint az azt megelőző koroké. Készítéstechnikai vonatkozásban, a század során megjelent francia és német nyelvű enciklopédiák útmutatást jelentenek ugyan, azonban ezek elsősorban mesterségek és technikai eljárások általános bemutatásával foglalkoznak, és nem terjednek ki kisebb régiók sajátos megoldásaira, hacsak azok nem kiemelkedő jelentőségűek az adott szakterületen.

1.1. A bőrrel borított ládák díszítési technikái. Az erdélyi sajátosság: a fémlemezről kivágott virágmotívum díszítvények.

A bőrmunkák – kárpitok, könyvborítók, viseletek és kiegészítők, különböző tokok valamint ládák – díszítésére többféle megmunkálási módszert alkalmaztak: poncolás, domborítás, metszés, aranyozás-ezüstözés, festés, bélyegző- és dúcnyomás. Ezekon túl a 17–18. században Európa-szerte kedvelt volt motívumok szegekkel való kialakítása.⁴

⁴ A gyakran mintás fejű szögekkel szegélyeket, geometrikus és növényi motívumokat alakítottak ki, de alkalmazták monogramok és feliratok megformálására is. A 18. században más tárgyakon, pl. textillel borított koporsók felirataihoz is alkalmazták ezt a díszítő eljárást, mint azt magyarországi kriptá leletek bizonyítják (Sárospatak rk. templom, Vác Fehérek temploma, Jászberényi Nagyboldogasszony rk. templom). Ld. Kovács Petronella: Egy XVIII. századi textillel borított gyermekkoporsó konzerválása. In.: Műtárgyvédelem 22. Szerk. Török K. Magyar Nemzeti Múzeum, 1993. pp. 113–124., Kovács Petronella: A váci Fehérek templomában feltárt festett és textillel bevont koporsók restaurálása. In. Műtárgyvédelem 26. Szerk. Török K. Magyar Nemzeti

Egykori leírások tanúskodnak, hogy szegekkel díszített útiládákat a történelmi Magyarországon is használtak.⁵ A 18–19. században megjelent Krünitz enciklopédia⁶ az útiládák készítésénél részletesen ismerteti fémpántjaik és vereteik készítési módját,⁷ azonban sem azok, sem a bőrborítások díszítőmotívumait nem említi. Ugyanakkor megjegyzi, hogy útiládák borítására gyakran használtak szőrös bőroket is: „A főkabórt szőrével együtt alkalmazták útiládák (kofferek) bevonására, mivel így nem ereszti át a vizet.”⁸

A fennmaradt ládák alapján megállapítható, mind a bőrborításokat, mind a fémvereteket gyakran díszítették virágmotívumokkal. A 17–18. századi, bőrrel bevont spanyol, francia és angol ládákön a motívumokat általában egyszerű félgömb vagy díszes fejű szögekkel alakították ki (1. kép), míg az itáliai ládákön gyakoribb a mezőket alkotó fémpántok alkalmazása, melyeket trébeléssel, vésséssel vagy más fémmegmunkálási technikával díszítettek. A 18. századi német és osztrák ládák között mindkét díszítési technikára találunk példát.⁹

A tanulmány tárgyát képező ládák egy harmadik csoportba sorolhatók: fémlemezéből kivágott virágmotívumokkal ékesítettek.¹⁰ Ez utóbbi típusból a kutatás megkezdésig hét, erdélyi eredetűnek tartott, 18. századi darab volt publikált (1. táblázat a., c., e., f., h., m., o.). Az egyiket, az akkor még magántulajdonban, 2003 óta az Iparművészeti Múzeumban őrzött darabot, Balogh Jolán közölte 1957-ben¹¹ (2. kép, 1. táblázat f.).

1. kép. Bőrrel borított, fémszögekkel díszített láda, 17-18. század. Európai munka. Vouitton gyűjtemény (H. Clousot: Geschmückte Lederarbeiten c. munkája alapján).

2. kép. Az ún. Pákei láda, 1776. Fémlemezéből kivágott motívumokkal díszített, bőrborítású láda, fehér vászonbélésén papirkivágásokkal. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

Múzeum, 1997. pp. 29-38., Ráduly Emil: A váci Fehérek temploma kriptafeltárása. In: Műtárgygyvédelem 26. Szerk. Török K. Magyar Nemzeti Múzeum, 1997. pp. 21–28. Bathó Edit: A jászberényi Nagyboldogasszony római katolikus templom kriptájának feltárása. In: Magyar Múzeumok XIII. évf. 3. sz. Szerk. Basics B. Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 2007. pp. 38–40.

5 „Az magyar hintónak az hátulsó bakjára nagy öreg, fekete bőrrel borított, ónos szegekkel czifrán megvert ládát tettenek.... (1736)”. Erdélyi szótörténeti tár. VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1995. p. 760. Feketén kívül vörös, vagy vöröses barna színű bőrrel is voltak be ládákat: „Néhai kedves Bátyám ő Nga kitsiny Veres Bőrös ezüstös Ládátskáját is bé küldenü ne sajnálja.. (1796). Erdélyi szótörténeti tár. VII. p. 760.

6 J. G. Krünitz: Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung. 1773–1858. Koffer (Reise=Koffer) címszó alatt. 42. kötet, 1788. vagy www. Krünitz.online. Fordítását ld. B. Perjés J. – Kovács P. id.m. pp. 26–29. (ford. Kovács P.)

7 Krünitz id.m. Koffer (Reise=Koffer) címszó alatt, 42. kötet, 1788. vagy www. Krünitz.online

8 Krünitz id.m. Koffer (Reise=Koffer) címszó alatt, 42. kötet, 1788. vagy www. Krünitz.online

9 Gall, G., Leder im Europäischen Kunsthandwerk. Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, p. 1965. 285. 221. kép

10 Egy 1700 körüli, vaslemezéből kialakított indamotívumokkal díszített láda látható a krakkói Nemzeti Múzeum kiállításán, ez azonban selyemmel borított, valamint a láda formája, mérete és a lemezdíszítések kidolgozása is eltér a szóban forgó erdélyi ládákétól.

11 Balogh Jolán: Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból. In: Kelemen Lajos emlékkönyv, Bukarest, 1957. pp. 9–23.

1.2. Az ún. Pákei láda

A székely eredetű, és a 17. század elején Kolozsváron letelepedett pákei Pákei család vöröses barna bőrrel bevont, vaspántokkal keretelt, finoman stilizált, vékony vaslemezéből kivágott, gazdag virágornamentikával díszített ládáját Balogh Jolán kolozsvári magyar mesterek munkájának tartja. A fedélen és annak belsejében lévő évszámot – 1776 – a készítés idejének tekinti. A láda díszítésének kazettás rendszerét valamint virágmotívumait a festett mennyezetekéhez hasonlítja, és templomi munkáival való összevetés alapján feltételezi, hogy a dekoráció rajza a kolozsvári asztalos céh tagjának, Asztalos Boka János mesternek műhelyéből került ki. „Miután pedig a láda díszítésének rajzai feltétlenül magyar asztalostól származnak, feltehetőleg a vasmunka is magyar mester műve...”¹²

Az áttört fémvirágok alá a bőrre kék, vörös és sárga, mára megkopott, kevésbé felismerhető színű bársonybetéteket helyeztek, amit Balogh a kolozsvári

¹² Balogh Jolán. id.m. p. 15.

könyvkötők által, a 18. század során kialakított festett bőrzománc-technika hatásának tulajdonít. A láda virágmotívumait – melyeknek csak szabadabb vonalvezetése utal a 18. század második felében Magyarországon és Nyugat-Európában uralkodó korstílusra a rokokóra – az itáliai és török hatást magán viselő 17. századi erdélyi késő-renaisszánszra vezeti vissza.

A ládát belül nyers lenvászon borítja, a fedél belsején ezt piros hullámvonalak, valamint piros és zöld színű virágmotívumos papírkivágások díszítik (2. kép, 1. táblázat f.). A középső mintát csillag alakban rögzített keskeny szalag keretezi. A vászonborítású ládafia élein cakkos szélű vörös papírcsík fut körbe, homloklapján piros és zöld papírrátétek vannak. A papírdíszítményeket Balogh a 18. századi protokollumok fedelén lévő papírkivágásos díszítményekkel hozza párhuzamba.

Hogy milyen célra – kelengye, ruhás vagy úti –, illetve milyen alkalomból készült a láda, arról Balogh Jolán nem tesz említést. Egykori lehetséges tulajdonosként a Pákei család 18. században élt tagjait sorba véve, Pákei József (1717–1778) kancelláriai jegyzőt, vagy fiát Pákei János kolozsvári főbíróat (1755–1822), illetve valamelyikük feleségének családját jelöli meg.

1.3. További, publikált, fémlémezről kivágott virágokkal díszített erdélyi ládák

A fent ismertetett ládát Balogh Erdély sajátos varázsát tükröző, egyedülálló remeknek tartotta. Valószínűleg nem volt tudomása egy hasonló, 1909-ben Aradról a budapesti Néprajzi Múzeumba került, 1778-ból származó, rézlemezről kivágott virágokkal díszített ládáról¹³ (1. táblázat h.) és az akkor már az Iparművészeti Múzeumban őrzött, 1762-ben készült darabról (1. táblázat a.). Ennek oka az lehetett, hogy – bár az ilyen bőrral borított láda egykor nem lehetett ritkaság Magyarországon, mint azt K. Csilléry Klára a Néprajzi Múzeum egy másik, bőrral borított rézdíszítményű ládájának (1. táblázat m.) vásárlása kapcsán írta¹⁴ – a hasonló darabok a raktárak mélyén szunnyadtak. Továbbá, amit Koroknay Éva, „Művészi bőrmunkák Európában” című, tanulmányában említi: „Magyarországon... a díszített bőrmunkákról is csak a korabeli feljegyzések tanúskodnak: szakirodalmunk nem foglalkozott ezekkel az emlékekkel. Igaz, hogy külföldön is csak mintegy 20–25 évvel korábban fordult az érdeklődés e rendkívül kényes és könnyen pusztuló bőrtárgyak felé.”¹⁵

Balogh egy későbbi, „A népművészet és a történeti stílusok” c. publikációjában¹⁶ a textileken, bútorokon, stb.

¹³ K. Csilléry Klára: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény gyarapodása. In.: ifj. Kodolányi János: A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárgygyűjtése. In: Néprajzi Értesítő, Budapest, 1965. p. 222.

¹⁴ K. Csilléry id.m. pp. 222–223. 59. kép

¹⁵ Koroknay Éva: Művészi bőrmunkák Európában. In.: Cipőipari dokumentáció, 1963/3. p. 43.

¹⁶ Balogh Jolán: A népművészet és a történeti stílusok. In. Néprajzi Értesítő 1967. XLIX. évfolyam, p. 153.

előforduló ornamentikák elemzésénél újra említést tesz a Pákei család ládájáról és ehhez kapcsolódva a 95. lábjegyzetben megjegyzi: „Hasonló láda 1771-ből a nagykorosi múzeumban (1. táblázat c.), egy másik pedig 1762-ből az Iparművészeti Múzeumban”¹⁷ (1. táblázat a.). Több adatot, illetve fotót ezekről nem közöl.

A fentiekén kívül két, hasonló láda fényképe jelent meg magyar nyelvű szakirodalomban. Az egyik felvétel alatt csak annyi áll: „Régi rezes láda” (1. táblázat o.).¹⁸ Származási és őrzési helye nem ismert. A Bocscány család kelenygyés ládájaként közzétett,¹⁹ 1790-ből származó darabot ma a Tarisznyás Márton Múzeum őrzi (1. táblázat l.).

1.4. A kutatás során fellelt bőrral borított, fémlémezről kivágott virágokkal díszített ládák

A kutatás során nyolc további ládát sikerült fellelni. Közülük egy a Magyar Nemzeti Múzeumban (1. táblázat g.) egy a budapesti Néprajzi Múzeumban (1. táblázat i.), a többi romániai köz-, illetve egyházi gyűjteményben van. Ez utóbbiak őrzési helyei: Örmény plébániatemplom, Szamosújvár (1. táblázat d.), Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós (1. táblázat j.), Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben (1. táblázat e., p.)²⁰, Vármúzeum, Vajdahunyad (1. táblázat n.) és Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely²¹ (1. táblázat b.). A leltári kartonokon a Magyarországon őrzött ládák származási helyeként Erdély szerepel.

1.5. Egy, az idegen nyelvű szakirodalomban fellelt, fémlémezről kivágott virág motívumokkal díszített láda

Az idegen nyelvű szakirodalomban egy, a fentiekhez hasonló ládát sikerült találni (1. táblázat k.).²² A zágrábi Iparművészeti Múzeumban lévő darabot azonban először nem erdélyi, hanem 18. századi spanyol munkaként publikálták. Díszítmódját tekintve véleményünk szerint a láda nem a spanyol vagy más nyugat-európai, hanem a 18. századi erdélyi ládákhoz mutat szembeszökő hasonlóságot. Feltételezésünket igazolja, hogy a múzeum legújabb katalógusa kérdőjelesen már erdélyi darabként említi.²³

¹⁷ Ezt később Vadászi Erzsébet publikálta ld. Vadászi Erzsébet: Meubles dataes. In: Ars Decorativa 7. Bp. 1982. pp. 126–127.

¹⁸ Orbán Balázs: Székelyföld képekben. Kriterion, Bukarest, 1971. p. 61. 92. kép

¹⁹ Tarisznyás M., Gyergyó történeti néprajza. Kriterion, Bukarest, 1982. fig. 70.

²⁰ A táblázatban p jelű láda díszítése eltér a többi darabétól, a tárgy feltehetően 19. századi munka.

²¹ A láda a kutatás eredményeként került marosvásárhelyi magángyűjtőtől a Haáz Rezső Múzeumba.

²² Kružić Uchytíl, V., Barokni namješta, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1985. p. 124., 181. 34. kép

²³ Bagaric, M., Hidden treasure of the Museum of Arts and Crafts, Zagreb. Museum of Arts and Crafts, Zagreb, 27 November 2006–28 February 2006. p. 391. Kat. 6.

3. kép. Fémpántokkal mezőkre osztott, bőrborítású osztrák útiláda, 18. század. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

1.6. A vizsgált ládák ornamentális rendszere.

Azonosságok és különbségek

Az ismertetett erdélyi ládák díszítésrendszere – bőrborítás, fémlemezből készült, kazettákat képező pántok és motívumok (csillagvirág, sokszirmú rozetta, gránátalma, három- vagy többszirmú virág, szív alakú bimbó, kör alakú, három szirmból álló virág, olaszorsó, makk) – igen hasonló. A pántokkal keretezett mezők számában és felosztásában csak kisebb eltérések mutatkoznak: az előlapokon 8(2–6), 7(3–4), 6(2–4), 10(4–6), a tetőkön 10(2–8), 15(9–6), 13(1–12) 18(12–6), 18(6–12) 7(1–6).²⁴ Közöttük az ismertetett motívumok más-más elrendezésben és kidolgozásban, merevebb vagy oldottabb vonalvezetéssel jelennek meg. Az olaszorsó nem minden tárgyon szerepel. A ládák közül egy, évszám nélküli, 19. századnak tartottnak csak a fedelén van virágmotívum, egy olaszorsó, mely több mezőt átívelve középen helyezkedik el. (1. táblázat p.)

A ládák, a fedelükön – a zágrábi példánynak az előlapján – lévő évszámok (1762, 1768, 1771, 1772, 1776, 1777, 1781, 1785, 1789, 1790) alapján a 18. század második feléből származnak. A Néprajzi Múzeum 1963-ban szerzett darabjának fedele sérült, díszítése hiányos, ha egykor volt rajta évszám, az a vásárlás idejére nem maradt fenn. Azonban a többi ládáéhoz hasonló készítéstechnikai és stílusjegyek, valamint a belsejét borító nyomott mintás szövet alapján készítése a fenti időszakra tehető. Az Orbán Balázs felvételén szereplő láda tetejének díszítése egyáltalán nem látszik. Előlapjának és oldalának pántokkal való mezőkre osztása, és az előlap mezőit kitöltő – ugyan nehezen kivehető – virágmotívumok alapján feltételezhetően ez a tárgy is a tárgyalt csoportba tartozik, a 18. század közepe és vége között készülhetett (1. táblázat m.).

A hasonlóságok mellett szembevető különbség figyelhető meg a ládák tetejének díszítésében. Ennek alapján három csoportba sorolhatók. Hét láda fedele csak virágmotívumokkal (1. táblázat a., b., c., f., i., n., p.), öt darabé ezeken túl, feje fölött koronával ábrázolt, kardot és jogart tartó kétfejű sassal díszített (1. táblázat g., h., j., l., m.). További két darabon két korona illetve babékoszorú és korona szerepel (1. táblázat d., e.). Ez utóbbi fémlemezből kivágott virág-

²⁴ Az első szám az összes mezőt jelöli, a zárójelben az első a nagyobb, a második a kisebb mezők számát.

4. kép. 18. századi osztrák útiláda, bőrrátéttel kialakított kétfejű sasos címerrel díszített első porfogójának részlete. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

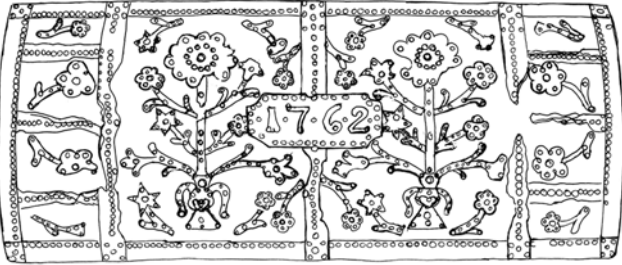

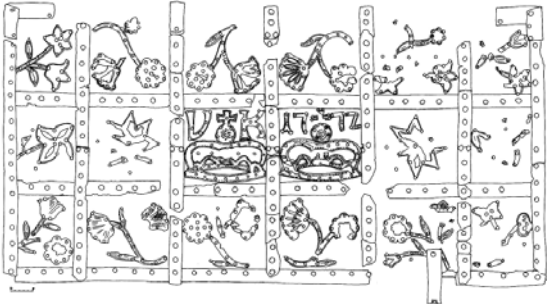
5. kép. Fémpántokkal mezőkre osztott, fémszőgekkel és bőrdomborítással díszített, monogramos osztrák útiláda, 18. század. Deutsches Ledermuseum, Offenbach.

motívumai formailag és kidolgozásban is némileg eltérnek a többi ládáétól. A leltárkönyvben lengyel eredetű tárgyként tartják nyilván. Eltérést jelent a ládák között az is, hogy az utóbbi két csoportba tartozókon monogram is van.

A zágrábi darabnak nem a fedelén, hanem a homloklap felőli porfogó fülén van kétfejű sas motívum. Ez azonban nem fémrátét, a bőr megmunkálásával alakították ki (1. táblázat k.). A ládák nagy részének porfogó fülei tönkrementek, így nem állapítható meg, hogy azoknak, amelyeknek a tetején nincs kétfejű sas vagy korona, az első porfogóján lett volna. A megmaradt porfogók illetve töredékeik díszítetlenek vagy vaknyomással kialakított vonalas díszűek, ezért inkább arra lehet következtetni, hogy nem. Így a zágrábi láda érdekes változatot jelent.

Bőrrátéttel kialakított, kardot és jogart tartó kétfejű sas ábrázolás található egy, a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött, 18. századi osztrák útiláda első porfogóján (3–4. kép). A Deutsches Ledermuseumban (Offenbach) lévő, 18. századi osztrák útiládának pedig a tetejét díszíti domborítással készült hasonló motívum (5. kép).²⁵ A budapesti láda fedelén a bőr javításai miatt arra lehet következtetni, hogy az offenbachi ládához hasonlóan korábban ezen is volt egy nagyobb domborított díszítmény. A két osztrák útiláda azonban csak méretarányaiban és felületük pántokkal keretekre való felosztása tekintetében hasonlít a vizsgált erdélyi ládákhöz, fémlemezből kialakított virágdíszítmény nem található rajtuk.

²⁵ Dr. Nenzo, R. (Deutsches Ledermuseum) levélbeni közlése szerint egy további, az offenbachihoz hasonló díszítésű láda ismert: „Aktáink között van egy levél Christian Freiherr von Steebtől, Grazból (1993), mely egy a miénkkel majdnem teljesen egyező ládat mutat be, amelynek vászonbélése rózsaszínű, kék és sárga szegéllyel. A hátoldali relief úgy, mint Offenbachban, egy ugró ló.”

Őrzési hely, leltári szám	Méret (cm.) évszám, monogram/jelzet kétféjűsas/korona
 <p data-bbox="339 674 624 734">a. Iparművészeti Múzeum Budapest, ltsz.: 5952</p>	 <p data-bbox="1082 674 1235 734">106 x 50 x 50 1762</p>
 <p data-bbox="311 1079 651 1140">b. Haáz Rezső Múzeum Székelyudvarhely, ltsz.: V.8164</p>	 <p data-bbox="1074 1079 1243 1140">115 x 58 x 49,5 1768</p>
 <p data-bbox="349 1487 612 1547">c. Arany János Múzeum Nagykőrös, ltsz.: –</p>	 <p data-bbox="1054 1487 1235 1547">98 x 48,5 x 40,5 1771</p>
 <p data-bbox="325 1895 638 1955">d. Örmény plébániatemplom Szamosújvár, ltsz.: –</p>	 <p data-bbox="1043 1895 1273 1955">123 x 63 x 52 1772 VK Két korona</p>

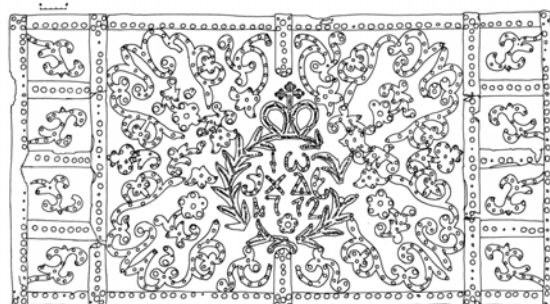

Órzesi hely, leltári szám

Méret (cm,) évszám, monogram/jelzet
kétfejűsas/korona

e. Bruckenthal Múzeum
Nagyszeben, ltsz.: M7874

110 x 60 x ? (leltárkönyvi adat)
1772 Iω Xλ korona

f. Iparművészeti Múzeum
Budapest, ltsz.: 2003.154.1.

127 x 64 x 45
1776

g. Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, ltsz.: 1962.152

125 x 63 x 55,5
1776 VK két kétfejű sas

h. Néprajzi Múzeum
Budapest, ltsz.: 59.676

122 x 61 x 53,5
1778 kétfejű sas

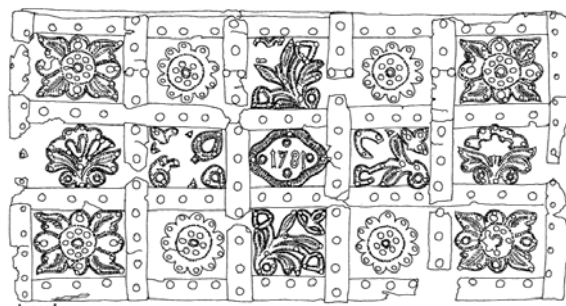

Órzási hely, leltári szám

Méret (cm,) évszám, monogram/jelzet
kétfejűsas/korona

i. Néprajzi Múzeum
Budapest, ltsz.: 72.42

78 x 41 x 36
1781

j. Tarisznyás Márton Múzeum
Gyergyószentmiklós, ltsz.: –

120 x 59 x 48,5
1785 FK kétfejű sas

k. Muzej za umjetnost i obrt
Zágráb, ltsz.: MUO 4369

(rajz nem áll rendelkezésre.)

115 x 63 x 32
1789 (a homloklapon) FM kétfejű sas (az első porfogón)

l. Tarisznyás Márton Múzeum
Gyergyószentmiklós, ltsz.: 514

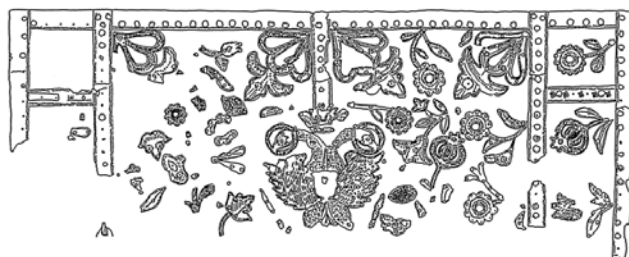
126,5 x 61,7 x 54,3
1790 A. kétfejű sas

Órzási hely, leltári szám

Méret (cm,) évszám, monogram/jelzet
kétféjűsas/korona

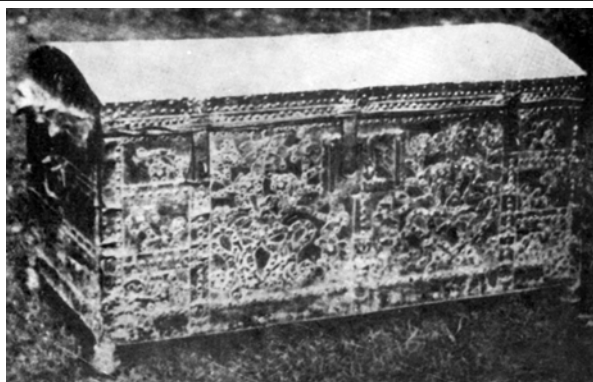
m. Néprajzi Múzeum
Budapest, ltsz.: 64.41.1.

115 x 58 x 52
kétféjű sas

n. Muzeul Castelul Corvinestilor
Vajdahunyad

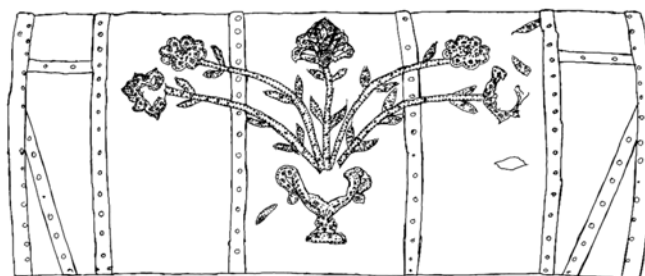
o. Ismeretlen

(rajz nem áll rendelkezésre.)

Adatai ismeretlenek

p. Bruckenthal Múzeum
Nagyszeben, ltsz.: M7885

190 x 92 x 70
(leltárkönyvi adat, a láda kisebb!)

1.7. A vizsgált ládák és az erdélyi örmény népesség közötti kapcsolatok

A virágmotívumokon kívül koronás kétfejű sassal vagy koronákkal díszített ládák közül a leltári adatok szerint három, örmény családok – Lászlóffy (Issekutz), Burján (Bocsánczy), Verzár – tulajdonából került múzeumi gyűjteménybe. Két további darab jelenlegi őrzési helye alapján – Szamosújvár, Gyergyószentmiklós, a 18. században erdélyi örmény központok – feltételezhető, hogy egykor örmény tulajdonban voltak. Egy, a Néprajzi Múzeumban őrzött kétfejű sasos láda örmény vonatkozásai nem ismertek. A csak virágmotívumokkal díszített ládák egykori tulajdonosait kutatva nem sikerült örmény kapcsolatokat fellelni. Ezek közül egy a székely Pákei családé, egy, a múzeumi adatok szerint szász tulajdonosé volt.

1.8. Az örménység letelepedése, jogai és tevékenysége Erdélyben

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, amikor Apafi Mihály fejedelem hívására több ezer örmény jött át a szomszédos Moldvából. Erdélyi kereskedelmi kapcsolataikra azonban sokkal korábbi emlékek is utalnak. „Nagy Lajos király – aki a Lengyelhonban megtelepedett örmények kiváltságait és szabad vallásgyakorlását többször is megerősítette – idejében Brassóban a Balkán félsziget felől jövő örmény kereskedők telepedtek meg, s kereskedőkompániát is alkottak a helyi szász céhek kárára. Erről tanúskodik, hogy a brassói szászok 1381-ben tiltakozó feliratban fordultak a királyi udvarhoz, hogy szabjon gátat az „erőszakos” örmény kereskedőknek.”²⁶ Más források szerint IX. Bonifác pápa 1399-ben említést tett a brassói örményekről, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban.²⁷ A 16. század első harmadában, a brassói számadáskönyvekben több külkereskedelemmel foglalkozó örmény személy neve is szerepelt. Az 1600-as években pedig törvényekben szabályozták a görögök, oláhok, dalmaták, örmények kereskedelmi tevékenységét a fejedelemségben. Az Apafi hívására a Moldvából – az ott kitört vallási üldözések, valamint az 1671-es, a görög származású moldvai vajda elleni felkelésben való részvételük miatt – átköltözött örmények Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi birtokon, Ebesfalván telepedtek le. Apafi a kereskedő és kézműves örményekben nagy lehetőséget látott, hogy felvirágoztassák az Erdélyi Fejedelemséget és megerősítsék a polgárságot, ellensúlyozva a szász közösségek befolyását, ezért különböző kiváltságokat – szabad bíró választás joga, az ipar és a kereskedelem szabad gyakorlása – biztosított számukra,

melyeket fia Apafi Mihály megerősített. S bár a Habsburg uralom idején kereskedelmi kiváltságaik kibővültek,²⁸ és további előnyöket élveztek, általános privilégiumot az erdélyi rendek ellenállása miatt nem sikerült szerezniük. Az 1700-ban alapított Örményváros (Szamosújvár) 1726-ban, Ebesfalva (Erzsébetváros) 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól, majd mindkettő II. Józseftől szabad királyi város rangot, ezt a kiváltságot azonban ténylegesen csak 1839-től gyakorolhatták.²⁹

Az erdélyi örmények elsősorban külkereskedelemmel – a gazdagabbak marhakereskedelemmel, nyersbőrök felvásárlásával, tutajozással, a szegényebbek vándorkereskedéssel – foglalkoztak, a keleti országokat lengyel, cseh, német, holland és itáliai városokkal összekötve kereskedelmi hidat alkottak.³⁰ „Az erdélyi főurak, elkezdve a gubernátoron és a püspökön, az örmény kereskedőkkel vásároltattak be külföldön egyes cikkekkel, s egyéb pénzbeli ügyeiknek rendezésére is az ő közbenjárásukat használták föl.”³¹

Az örmények a mesterségek közül a bőrfeldolgozást üzték elsősorban, de szücsök, csizmadiaák, tarisznyakészítők, szabók, takácsok, mészárosok, kovácsok, aranyművesek, borbélyok és sebészek is voltak közöttük. Nem egy esetben egyszerre több mesterséget is gyakoroltak. Erdély gazdasági életében kifejtett tevékenységük a 18. század második felében érte el csúcspontját. Ekkor számos örmény család kapott címeres nemesi levelet, sőt szerzett főnemesi rangot is. Ugyanakkor megindul a gazdag örmények elvándorlása, illetve áttelepülése Hegyalja borvidékére, valamint a Bánát és Bácska, a török után lakatlanná vált, illetve mocsaras területeire. „Szabad volt e földekből bárkinek venni, olcsóért adták... és nem kellett senkinek. De mit mondok, senkinek? Kellett az örményeknek. Mert ekkor költözött ki Szamosújvárról, a Karátsonyi, Goroce, Dániel, Jakabbfy ... család; Gyergyó-Sz-Miklósról a Novák, Czárán, Lázár ... család és földet vettek déli Magyarországon. Azután lecsapolatták földjeiket, állandó árkokat ásattak, megszántották, bevetették azokat. Most e földek az ország legjobb termő földjei és ezek az

²⁶ Nagy Kornél: Magyar-örmény történelmi kapcsolatok. In.: Örményország kincsei. Titkok az Ararátról. Kiállítási katalógus. Szerk.: Kocsis P. Cs. és Vasváry V. pp. 53–55.

²⁷ Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. In.: Erdélyi Múzeum, 59. 1997. 1–2. füzet, pp. 104–122.

²⁸ I. Lipót császár az 1690-ben kiadott Diploma Leopoldinumban kereskedelmi kiváltságait kiszélesítette.

²⁹ A rendelkezés ellenére „a karok és a rendek” nem vették figyelembe a császár parancsait és az örményeket továbbra is idegennek tekintették, ezért a rendelet végrehajtása elhúzódott 1839-ig. Bővebben ld. Gazdovits Miklós: Az erdélyi örmények története. Kriterion, Kolozsvár, 2006. p. 241. valamint Molnár Antal: Szamos-újvár és az örmények. In.: Az Osztrák-Magyar monarchia írásban és képen. Cd-rom, Arcanum kiadó, Budapest é.n. A 21 kötetes mű eredeti kiadása: Budapest, 1886–1901.

³⁰ A lengyelországi örmények a 17. században „vagyonosak és ennek folytán hatalmasok valának; sokféle kiváltságnak örvendtek, melyeket okosságukkal és ügyességükkel szereztek a lengyel királyoktól s ország-nagyoktól, a városi hatóságok minden, gyakran elég heves tiltakozása ellenére. Az ő kezükben lévén Lengyelország egész keleti kereskedelme, de nemcsak a Levantéval, hanem Európa éjszak-nyugati felével is élénk összeköttetést tartván fenn s egész az Amstel torkolatáig jutva és ott nevezetes gyarmatot alapítva, nem csoda, ha némileg világpolgárokká lettek.” In.: Az Osztrák-Magyar monarchia írásban és képen. Cd-rom, Arcanum kiadó é.n.

³¹ Molnár Antal id. m.

örmények a hazai örmények közt a leggazdagabbak...³²

A 18–19. század fordulóján az ipari forradalom hatására bekövetkezett gazdasági változások, valamint a napóleoni háborúk nem kedveztek az örmények által üzött mesterségeknek és a külkereskedelemnek, így Erdély 18. századi gazdaságában betöltött szerepük egyre csökkent, áttértek a belkereskedelemre és a nagy örmény központokból megkezdődött az örmény lakosság szétszóródása Erdély más városaiba. A 19. században az örmény gyökereire büszke, de magyarságát is vállaló erdélyi örmény polgárság jelentős számban vett részt az 1848–49-es szabadságharcban. Az I. világháborút lezáró békediktátumok után erdélyi örmények nagy számban települtek át Magyarországra, főleg Budapestre. A bőrrel borított, fém applikációval díszített erdélyi ládák egy része az ő tulajdonukból került magyarországi múzeumokba.

1.9. Az erdélyi örmények és a kétfejű sas motívum

A címerállatok közül a kétfejű sas általánosan használt díszítő motívum volt Európa-szerte. „I. Zsigmond császár megkoronázása, 1434-től a Szent Német-római birodalom címereként szolgált. A legmagasabb méltóság jeleként mindkét feje dicsfényel körülölelt, és e felett lebeg a császári korona. E hatalmi jelvény előképe a bizánci kétfejű sas. Közép-Európában a kétfejű-sas motívum a birodalmi érmék – melyeknek a császári (először V. Károly által elrendelt) éremrendeletek szerint egyik oldalán a birodalmi sást, másik oldalán a pénzverető címerét kellett ábrázolni – bevezetésének következtében vált mindenhol ismertté.”³³

Szongott Kristóf, maga is örmény származású, a magyarországi örménység történetének 19. századi lelkes kutatója Szamosújvár kétfejű sást ábrázoló címerét tárgyalva (6. kép), azt ősi örmény címernek tartja, melynek fejei közé a kereszténység felvétele után illesztették a keresztet. Szongott szerint: „A kétfejű sas Keleten a VI. és VII. században Kr. előtt már használatban volt. – Mint városok és néptörzsek jelvénye több keleti érmen, drá-

6. kép. Szamosújvár címere, 1838. Szongott K.: Szamosújvár. A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben c. munkája nyomán.

³² Szongott Kristóf: Szamosújvár. A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben. Szamosújvár 1893. pp. 26–27.

³³ Jaspers, F-W. – Ottenjann, H.: Volkstümliche Möbel aus dem Ammerland. In.: Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen. 1982. pp. 141–142.

ga szőnyegeken, szöveteken jelenik meg, de nem mindig címertani értelemben, hanem más minták társaságában... A byzanti trónra ült örmény eredetű császárok kezdték először a kelet-római birodalomba a kétfejű sást: örmény nemzeti címerüket használni”³⁴ Szongott, Hajdeu román történetírót idézve írja, hogy a havasalföldi örmények „közvetlen Örményországból hozták magukkal a kétfejű sást”, és Erdélybe történt betelepülésükkor megtartották azt.³⁵ A felhozott érvek után így vélekedik: „Azt hiszem, hogy a felsorolt címertani és történelmi adatok után, talán egyetlen egy sem lesz e hazában, ki azután is abban a téves hitben ringatná magát, hogy a hazai örmények Ausztriától kölcsönözték címerüket; holott a földrajz Ausztriát még nem is ismerte akkor, midőn az örmény címerben már ott diszelgett a kétfejű sas.”³⁶

Fentiekkel ellentétben a kutatás során áttekintett, az örmények Erdélybe települése előtti történetével foglalkozó tanulmányokban nem sikerült olyan utalásokat, vagy tárgyi emlékeket találni, amik Szongott fenti – vélhetően örmény néphagyományra támaszkodó – feltételezését megerősítették volna.

Európában, a kétfejű sást ábrázoló birodalmi érmék széleskörű elterjedésével, a motívum vagy stilizált változatának díszítőelemként való alkalmazása fegyvervasakon, lószerszámokon, ónedényeken, kályhaajtókon, ajtó- és bútorvereteken, kerámia használati tárgyakon és bútorokon általánossá vált. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a vizsgálat tárgyát képező, kétfejű sassal díszített ládák a rajtuk lévő évszámok tanúsága szerint 1776–1790 között készültek, feltehetően erdélyi örmény tulajdonosok számára. Felmerül tehát a kérdés, hogy az egykor örmény tulajdonban lévő ládákon lévő kétfejű sas díszítő motívum-e csupán vagy a ládák tulajdonosainak nemzetiségére utal, esetleg más jelentése van.

A pusztán díszítő funkciót talán éppen az zárhatja ki, hogy a kétfejű sasos ládák örmény, míg a csak virágmotívumokkal díszítettek magyar, székely(?), vagy szász tulajdonban voltak, illetve nem állnak rendelkezésre róluk ilyen irányú adatok.

A Balogh Jolán által publikált darab a székely eredetű, kolozsvári Pákei családé volt, az Iparművészeti Múzeum másik ládáját a 20. század elején Áspisz Sámuelről vásárolták. Az eladó személyére irányuló kutatás alapján feltételezhető, hogy azonos azzal az Áspisz Sámuellel vagy rokona, akivel kapcsolatban a Kolozsvári Közlöny 1885. November 5.-i számának Napi Hírek rovatában a következőket írják: „Egy jó festmény van közszemlére kitéve a Demeter József kirakatában. Városunk egy ösmert alakját Áspisz Sámuel ábrázolja s Kún Sámuel fiatal festő készítette”³⁷ Ha a feltételezést elfogadjuk, valószínűsíthető,

³⁴ Szongott Kristóf id.m. p. 26. Bíborban született Konstantin, és rajta kívül több bizánci császár valóban örmény származású volt.

³⁵ Szongott Kristóf id.m. pp. 26–27.

³⁶ Szongott Kristóf id.m. p. 27.

³⁷ Kolozsvári Közlöny. Kolozsvár, 1885. November 5. 255 szám. Napi Hírek rovat. Az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében és leltári kartonján a név Áspizsként szerepel.

1.10. A ládákön lévő monogramok

A Tarisznyás Márton Múzeumban őrzött ládák egyiken FK (8. b. kép, 1. táblázat j.), a másik, ún. Bocscányz kelengyeládán hiányos – A.– monogram van (1. táblázat l.). A gyergyószentmiklósi, születési és házassági anyakönyvekben a betűknek megfelelő nevek azonban nem találhatók.

A Magyar Nemzeti Múzeumban lévő, VK monogrammos ládát (1. táblázat g.), az eladó közlése alapján a Verzár család diplomataládjaként tartják nyilván. A Gudenus féle genealógiai munkában a Verzár családfában szerepel egy 1748-ban született Khatun, illetve egy 1757-ben született Kristóf keresztnévű családtag. Több adatuk nincs feltüntetve. Így nem tudni, éltek-e 1776-ban, a ládán szereplő évben. Ha igen, 28 illetve 19 évesek voltak, a tárgy bármelyiküké lehetett.

A láda tanulmányozásakor derült ki, hogy a ládafia tetejére fekete színű festékekkel egy nevet – Miller Klementina – írtak (9. kép). A családfa szerint Miller Klementina, Verzár Veronika és Miller Adolf leánya, 1856-ban, Szamosújváron született.³⁹ A ládát édesanyjától Verzár Veronikától örökölhette, aki mindkét szülője ágán Verzár leszármazott. A fent említett Khatun és Kristóf nevű családtagok Verzár Veronika atyai nagyapjának testvérei voltak. Nem tudjuk Miller Klementina férjhez ment-e, így az öröklés további rendjét nem ismerjük. Mindenesetre a bejegyzés megerősíti az eddig csak az eladó közlésén alapuló feltételezést, hogy a láda egykor a Verzár család tulajdonában volt.

A szamosújvári örmény plébániatemplomban őrzött, 1972-es datálású, VK láda monogrammal jelzett láda (1. táblázat d.) egykori tulajdonosairól a jelenlegi plébános és az örmény gyülekezet gondnoka nem tudott felvilágosítást adni. Szamosújváron Verzár, Vártán és Vertán vezetéknévű családok is éltek. A ládában több család iratait őrzik. Ha ezek tanulmányozása lehetségessé válik, talán akad köztük olyan, amely támpontot ad az egykori tulajdonos személyének meghatározásához.

9. kép. Miller Klementina felirat az ún. Verzár láda ládafiának textilborításán. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

³⁹ Ld. Gudenus J. id.m. p. 480.

1.10. Útiláda – menyasszonyi láda?

A ládák eredeti rendeltetése és funkcióváltásai

A kutatás tárgyát képező ládák eredeti funkciója is kérdéses. Közülük kettőt az eladók illetve ajándékozók közlése alapján kelengyeládként (Issekutz, Bocscányz), egyet diplomataládként (Verzár), a nagyszzebeni ládákat utazóládként, a vajdahunyadi várban kiállított példányt a takács céh ládájaként tartják nyilván.

A budapesti Néprajzi Múzeum egyik, kétféjű sassal díszített darabját a családi hagyomány Issekutz Rebeka kelengyeládjaként tartja számon⁴⁰ (1. táblázat m.). Az 1813-ban született örmény lány 1839-ben ment férjhez (10–11. kép). A láda fedele hiányos, évszám és monogram nincs rajta, de stílusjegyei alapján a többi, 1762–1790-ből származó darab közé sorolható, nem készülhetett e házasságkötés alkalmából.

Az esküvő másnapján, a menyasszony édesapja, Issekutz Deodát által kiállított móringlevél⁴¹ nem említi a ládát (12. a-b. kép). Bár biztos, hogy Issekutz Rebeka tulajdonában is volt, monogram hiányában nem követhető nyomon, hogy Issekutz Rebeka szintén örmény származású édesanyja, Isaák (Isák) Mária,⁴² ágán vagy atyai ágon örökölte, esetleg férje, a szintén örmény Lászlóffy Jakab útján került a családba.

Ez a tárgy, a Verzár ládához hasonlóan tipikusan példázza a ládák generációkon át való öröklődését, és funkcióváltását. Issekutz Rebeka „kelengyeládját” már használtan kapta, leányánál szennyeládként szolgált a kamrában, unokája pedig családi emlékként a „koromtól és piszoktól hemzsegő padlás”-ról lakásába levitte,⁴³ majd innen került a múzeumba.

A bőrrel borított ládák között előforduló menyasszonyi ládák – coffre de mariage – a börtárgyakkal foglalkozó szakirodalom nem szentel külön fejezetet. Schürmann szerint,⁴⁴ a 17. század végétől a 19. század közepéig a többi ládatípussal szemben az úgynevezett kofferládák – melyek között kelengyeládként és egyszerűen tárolás céljára készített darabok is vannak – feliratok helyett gyakran alkalmaztak monogramot. A koporsó alakú ládák helyett észak-német területen az 1750-es években jelentek meg a domború tetejű ún. kofferládák. Ezek lehetnek festetlenek és festettek, drágább változataik bőrrel bevontak, vas vagy sárgarézveretekkel díszítettek. Általában esztergált

⁴⁰ „Boldogult édes anyám mindig mondogatta, hogy a kamrában álló és akkoriban „szennyeládként” használt láda az ő édes Anyjának, Issekutz Rebekának a menyasszonyi ládája volt.” írja Dr. Lászlóffy Mihály anyai nagyanyja kelengye leveléhez családja számára adott magyarázó jegyzeteiben.

⁴¹ Issekutz Deodát: Isten Segítségével a 'mi' Stafirungon viszen az Leányom Issekutz Rebeka, 1931. Die 20 Januarii. A móringlevél Lászlóffy Mária Magdolna, Issekutz Rebeka ükunokája birtokában van, kutatását ő tette lehetővé.

⁴² Gudenus nem jelzi Isaák Mária származását, azonban a család birtokában lévő anyakönyvi másolatok szerint örmény katolikus vallású volt.

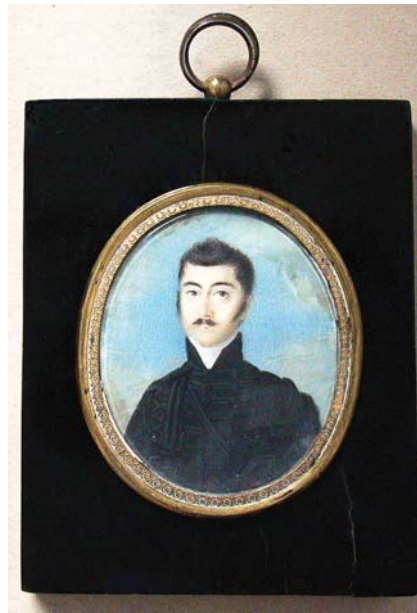
⁴³ Dr. Lászlóffy Mihály, családjának készült írása alapján

⁴⁴ Schürmann, T.: Erbstücke. Zeugnisse ländlicher Wohnkultur in Elbe-Weser-Gebiet. Stade, 2002.

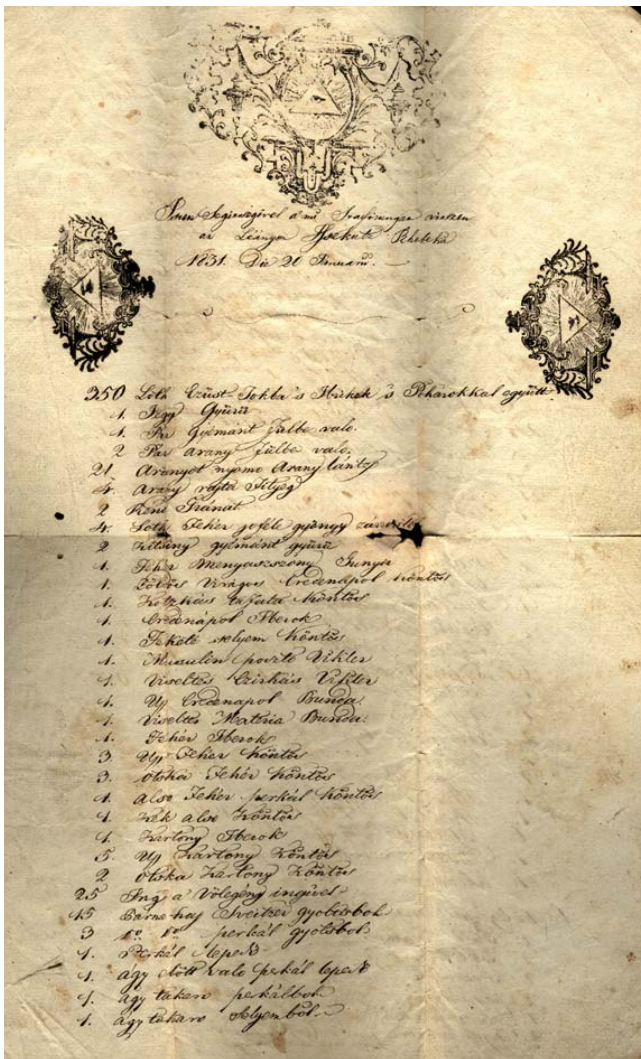

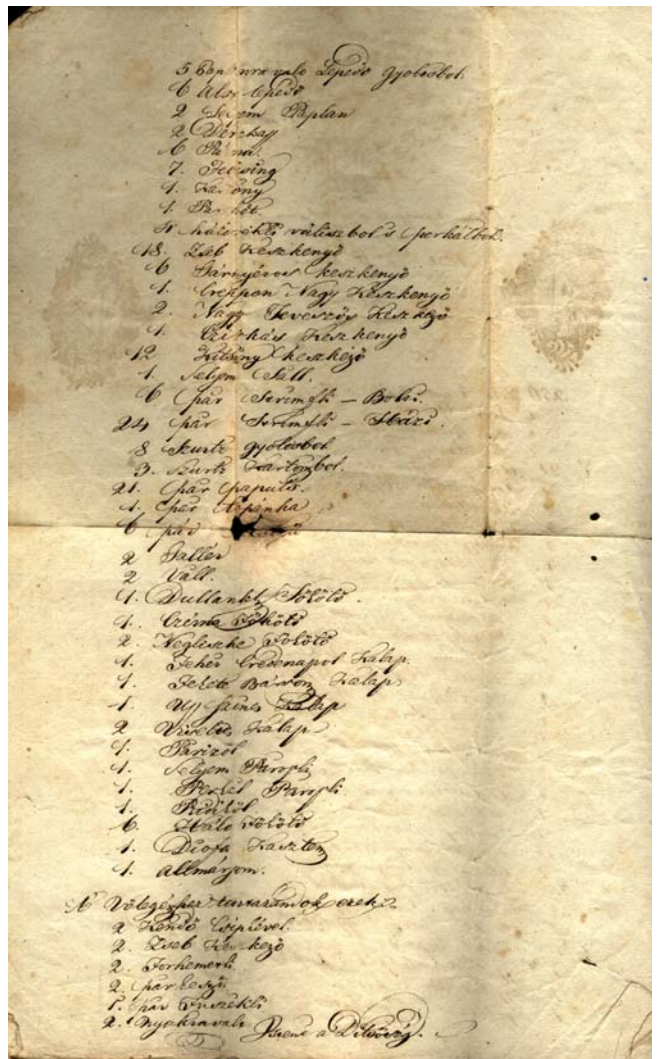
10. kép. Issekutz Rebecka. Ismeretlen erdélyi festő, 19. század első fele. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

11. kép. Lászlóffy Jakab. (Issekutz Rebecka férje) Ismeretlen erdélyi festő, 19. század első fele. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

12. a-b. kép. Issekutz Rebecka möringlevele. 1831. Magántulajdon.

lábakon álltak (13. kép), melyeket később a könnyebb mozgathatóság érdekében kerekekkel váltottak fel. Elsősorban vászonnemük tartására szolgáltak. Schürmann ismertetése szerint belsejük fehér vászonnal bélelt, melyet a tetejük belsejében rombusz alakokat formázó szalagokkal rögzítettek.⁴⁵

A vizsgált erdélyi ládák mindegyikének fedelében – kivéve a tájképmintás tapétával bélelt Nagyszebenben őrzött, valószínűleg 19. századi darabot – találhatók ilyen szalagok, töredékeik, vagy felszögezésük nyoma (2., 14–24. kép). Azonban nem a bélelő vászon rögzítésére szolgáltak, mivel azt – Krünitz leírásának megfelelően – felragasztották a fedél belsejére. Így a szalagok feltehetően díszítő funkciót töltek be, esetleg iratokat helyeztek alájuk.

Az eddig ismertté vált, bőrral borított, fémlemezekből kivágott motívumokkal díszített 18. századi erdélyi ládák két kivétellel⁴⁶ – nem fehér, hanem nyomott mintás vászonnal bélelték (14–24. kép). A Pákei láda fedelében a fehér lenvászon bélést papírkivágások díszítik (2. kép). A papírkivágások alkalmazása a fehér szövettel bélelt ládákban Erdélyben és másutt is gyakori volt (25–26. kép).

Azt, hogy az örmény hagyomány szerint kelegyeládának tartott, bőrral borított, fémdíszítményű ládák, valóban házasságkötés alkalmára készültek volna, csak írásos dokumentumokkal lehetne alátámasztani. Ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre. A ládákban lévő monogram nem bizonyítja ezt, mivel mind korábban, mind a 18. században szokás volt az útiládákban is a tulajdonos monogramját feltüntetni. Az erdélyi örmények többsége a 18. században kereskedelemmel foglalkozott, így sokat utazott. Feltehető, hogy a vizsgált ládák „kalmár”⁴⁷ vagy útiládák voltak, majd a családban öröklődve később kelegye tárolását szolgálták.

A nem örmény családoktól múzeumba került bőrral ládák mindegyikén – kivéve a céhládaként Vajdahunyadon kiállítottat – van évszám, azonban nincs monogram. Feltételezhető, hogy ha kelegyeládának készültek volna, feltüntették volna rajtuk tulajdonosuk nevének kezdőbetűit. Valószínű, hogy eredetileg ezek is úti- vagy ruhásládák voltak. Útiládaként való használatuk mellett szól, hogy nincs lábuk és a központi záron kívül két lakatpánttal is záródnak, aljukat vaspántokkal erősítették meg, továbbá, hogy fedelüket három oldalról porfogó fülekkel látták el.

A megvizsgált erdélyi ládák közül az évszámos példányok 1762 és 1790 között – 28 év alatt – készültek. A megmunkálásuk és díszítésük közötti hasonlóság miatt felmerül a kérdés, lehetnek-e egy műhely munkái? Esetleg egy szűkebb vidékre jellemző darabok, mint pl. az ammerlandi kofferládák, vagy – mára kevés számban fennmaradt – szélesebb régióban elterjedt divatcikkéről van szó.

⁴⁵ Schürmann id.m. p. 269. Hasonló szalagok alkalmazására a 17. századi francia, bőrral borított ládák között is találhatunk példát.

⁴⁶ A Pákei láda és a nagyszebeni szőrös bőrral láda fehér lenvászonnal bélelt.

⁴⁷ B. Nagy Margit tesz említést a városi polgárság kalmár és kocsiládáiról. Ld. B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1970, p. 116.

13. kép. Ammerlandi kofferláda esztergált lábakkal, 18. század.

14. kép. Az ún. Ászpisz láda, 1762, mintás lenvászon bélése. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

15. kép. Bőrralborítású láda 1771, mintás lenvászon bélése. Arany János Múzeum, Nagyköros.

16. kép. A szamosújvári láda, 1772, mintás lenvászon bélése. Örmény plébániatemplom, Szamosújvár.

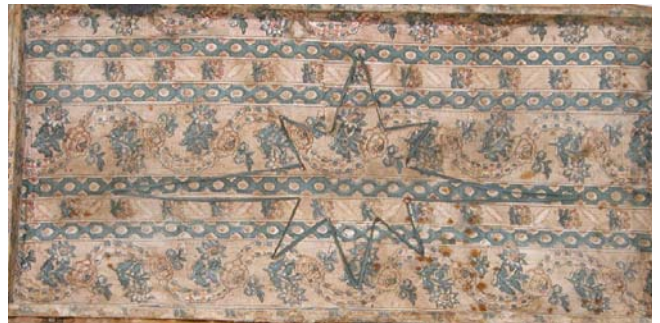
17. kép. Bőrborítású láda 1772, mintás lenvászon bélése. Bruckenthal Múzeum, Nagyszében.

21. kép. Az ún. Issekuzt láda mintás lenvászon bélése. Néprajzi Múzeum, Budapest

18. kép. Az ún. Verzár láda, 1776, mintás lenvászon bélése. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

22. kép. Bőrborítású láda, 1785, mintás lenvászon bélése. Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergygyószentmiklós.

19. kép. Bőrborítású láda, 1778, mintás lenvászon bélése. Néprajzi Múzeum, Budapest.

23. kép. Az ún. Bocsánczy láda, 1790, mintás lenvászon bélése. Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergygyószentmiklós.

20. kép. Kocsiláda, 1781, mintás lenvászon bélése. Néprajzi Múzeum, Budapest.

24. kép. Céhláda 1753(?) mintás lenvászon bélése. Vármúzeum, Vajdahunyad.

25. kép. Papírkivágás bőrborítású láda (19. sz.) fehér lenvászon bélésén. Szent Margit evangélikus plébániatemplom, Medgyes.

Egyes ládák az évszámok külön felszegelt táblácskákra találhatók. Ez azt sugallja, hogy készen kapható áruk voltak, melyekre a vevő kívánsága szerint szerelték fel az évszámos táblát és esetleg a monogramot is. A táblák és a betűk megmunkálása azonban minden esetben hasonló az adott láda egyéb fémdíszítményeinek kidolgozásához. Sok esetben a betűk pontosan illeszkednek a körülöttük lévő motívumokhoz. Ez arra enged következtetni, hogy előre megtervezett kompozíció részei.

További kutatást igényel, hogy a ládákat tulajdonosaik közvetlenül a készítőnél rendelték, vagy kereskedőkön keresztül vásárolták.

2. Technikatörténeti kutatás. A készítőtechnikai megfigyelések és az anyagvizsgálatok eredményeinek összehasonlítása egykorú német forrással

2.1. A bőrrel bevont útiládák készítése a Krünitz enciklopédia szerint

A 18. században a ládák még fontos szerepet, többféle funkciót töltöttek be a háztartásokban, így a ládakészítő mesterségről az egykorú enciklopédiák megemlékeznek. Közülük a bőrrel bevont útiládák készítéséről a legrészletesebb leírást Krünitz már említett, Oekonomische Encyclopädie című munkája adja közre. E szerint az asztalosok által készített faládát a táskás marha, juh vagy szőrös fókabőrrel vonja be, és a tető elejére bőrrel, az oldalaira vászonnal bélelt porfogó füleket szeg. Ezután a ládát a lakatos zárral valamint pántokkal látja el, végül a szegek eltakarása végett lenvászonnal bélelik.⁴⁸

2.2. A bőrrel borított ládák mérete és formája

A bőrrel borított ládák alapját általában puhafa – fenyő – deszkából összeállított doboz képezi. Méretük és formájuk használatuk céljától – úti-, kelengye-, ruhás-, ékszertartó- vagy pénzes láda, stb. – függ. Az útiládák általában hengeres vagy hasáb alakúak. Ez utóbbiak falai lefelé keskenyedhetnek. Lapos, háztetőszerű vagy íves

26. kép. Papírkivágás és a táskás hirdeteménye bőrrel borított útiládában (19. sz.). Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben.

fedelük két vagy több fém csuklópánttal kapcsolódik az alsó részhez.⁴⁹

A „ládák nagysága egy-két sing... de voltak nagyobbak és kisebbek is. A városi polgárok „kalmár” vagy „kocsi” ládái sokszor túllépték ezt a méretet.”⁵⁰ A magyar illetve erdélyi sing 62,2 cm.⁵¹ A vizsgált, fémlemezkből kivágott virágmotívumokkal díszített erdélyi ládák hasáb alakúak, íves fedelűek. A budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött kocsiláda kivételével oldalaik derékszöveget zárnak be. Hosszuk 78 és 127 cm, azaz kb. egy-két sing között van (ld. 1. táblázat a-p.).

2.3. A faládák alapanyaga és összeépítése

Az ismertetett ládák közül háromból sikerült a sérülések mentén faanyag mintát venni. Az ezekből készült preparátumok mikroszkópos vizsgálattal az Erdélyben is honos közönséges lucfenyőnek (*Picea abies* (L.) Karst.) bizonyultak (27. a-c. kép).⁵² Makroszkópos jegyek alapján a többi láda faanyaga szintén fenyő.

A kívül-belül bevont ládák összeépítési technikáját csak a borítások sérüléseinél lehetett tanulmányozni. Megállapítható volt, hogy minden oldalukat egy-egy, a láda magasságától függően 30–50 cm széles deszka képezi. Az oldalakat ritkán elhelyezett félig takart fecskefark csapolással állították össze. Az így kialakított korpuszhoz facsapokkal két, egymáshoz is facsapokkal illesztett fenekekdeszkát rögzítettek. A ládák boltozatos fedele két vagy három deszkából áll, melyeket egymáshoz és a fedél két oldalához szintén facsapok rögzítenek. Ez utóbbiak egyszerű beeresztéssel kapcsolódnak a tetőnek a frontoldal

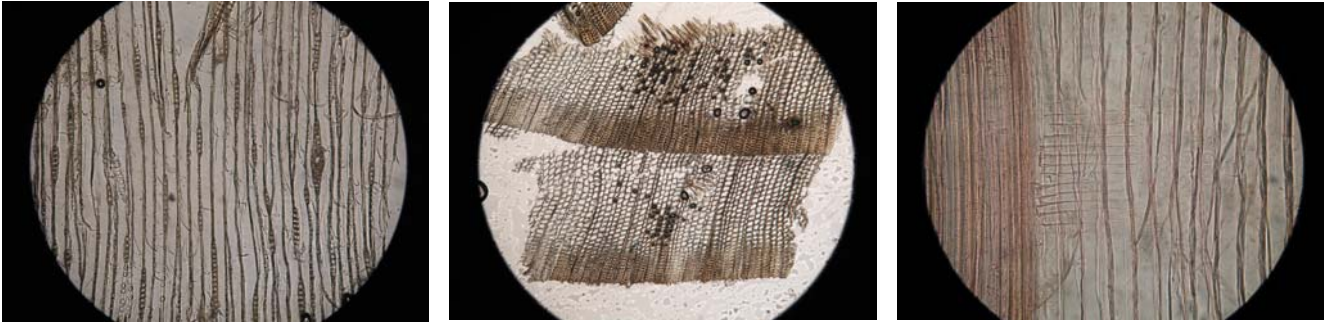
⁴⁹ A kisebb ládák tetejét csuklópántok helyett azoknak megfelelő bőrszíjjakkal rögzítették az alsó részhez. Ld. Tóth Zs. id.m. 1996. p. 2. ábra

⁵⁰ B. Nagy M. id.m. p. 116.

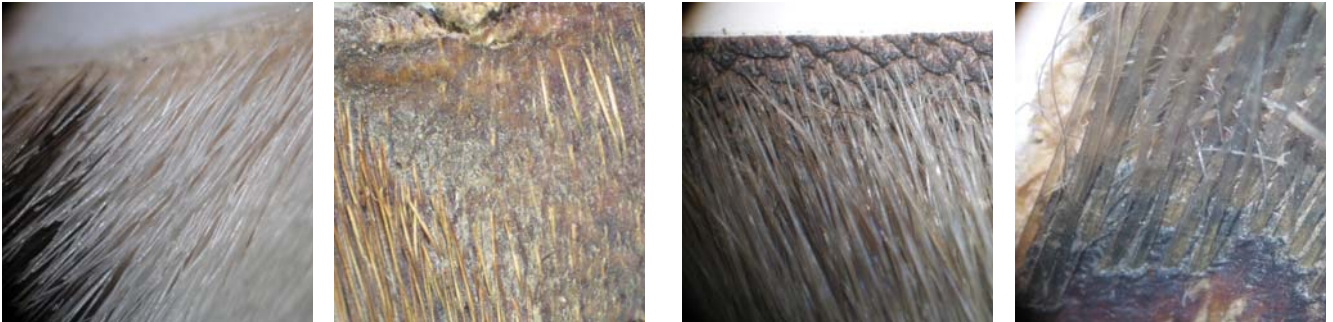
⁵¹ Más néven rőf. „A leggyakrabban használt, elsősorban textiliák mérésére alkalmazott kereskedelmi mérték. Európában sokfelé ismerték. 58,3–78,3 cm, gy.: 62,0 cm. Bécsi (77,75 cm), brassói, budai (régi 58,3, új 78,3), Dráva melléki (arsin), eperjesi, erdélyi (62,2 cm), gyöngyösi, kassai, királyi (62,5 cm), kolozsvári, körmendi, krakkói, lőcsei, magyar (azaz sing 62,2 cm).” Ld. Bogdán István: Régi magyar mértékek. Gondolat. Budapest, 1987. pp. 59–60.

⁵² A faanyag-meghatározást Balázs József fa-bútorrestaurátor, a Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztály munkatársa végezte.

⁴⁸ J. G. Krünitz id.m. Koffer (Reise=Koffer) címszó alatt, 42. kötet, 1788.

27. kép. Mikroszkópos metszetek a szamosújvári láda faanyagából: a. húrmetszet, b. keresztmetszet, c. sugárirányú metszet. *Picea abies* (L.) Karst.

28. kép. Szőrös bőrök mikroszkópos összehasonlító vizsgálata:
a. új szőrös borjúbőr minta
b. minta a kocsiláda szőrös bőrborításából.

29. kép. Szőrös bőrök mikroszkópos összehasonlító vizsgálata:
a. új szőrös főkabőr minta
b. minta a nagyszebeni, 19. századi útiláda szőrös bőrborításából.

felé eső, első íves deszkájához facsapokkal erősített tetőszélhez. A fedél szélein kigyalult falc lehajtáskor pontosan illeszkedik a ládatest felső peremén kialakított falchoz. Ez a szerkezeti megoldás megakadályozta a tető elmozdulását, továbbá a láda tartalmának portól való védelmét szolgálta. A bőrborítás és a textilbélés a fahibákat eltakarta, ezért a deszkák felületének megmunkálására és a ládák összeállítására nem fordítottak nagy figyelmet.

2.4. A ládák bőrborítása

A kutatás tárgyát képező ládák fele bizonyosan örmény tulajdonban volt, így nem hagyható figyelmen kívül, hogy „A marhakereskedelem mellett jó ideig ők tartották kezükben a nyersbőrök felvásárlását.... Szembeötlő a kettős vagy éppen hármas foglalkozásúak aránya. Ezt részben az magyarázza, hogy a tímár, szücs és mészáros szakmák szoros kapcsolatban állnak az állat- és bőrkereskedelemmel.”⁵³ Gyergyószentmiklóson 1750-re 103 adófizető örmény polgár közül 18-an foglalkoztak kereskedéssel, 8 marhakereskedő, a többi pedig kalmár, míg a kézművesek közel 90%-a, 68 fő tímár volt. Szamosújváron 1750-ben a lakosság 75–80%-a örmény volt, közülük 202-en (54,7%) éltek kereskedelemből: 46 nagykereskedő, akik általában marhakereskedéssel foglalkoztak, 134 kalmár és 22 segéd. A 105 kézműves (28,4%) közül 63 volt tímár, 14 csizmadia, 8 szücs, a többiek pedig 13 más mesterség között oszlottak meg. Tehát a ládákhoz felhasz-

nált bőrök akár az örmény kereskedőktől vagy tímároktól is származhattak.

2.4.1. Állatfaj meghatározás

Krüinitz szerint az útiládákat marha vagy szőrös főkabőrrel vonták be, ezekből készült a homlokklapi porfogójuk is, míg rövidebb oldalait juhbőrrel borították, mely egyben az oldal porfogók anyagául is szolgált.

A kutatás tárgyát képező erdélyi ládák bőrborításának állatfaj meghatározása a ládáról vett mintákon mikroszkóppal történt.⁵⁴ Megállapítást nyert, hogy 5 láda tetejét, hát- és előlapját borjúbőrrel (1. táblázat b., g., j., l., m.), 3 ládát fiatal marhabőrrel (1. táblázat a., e., f.), egyét pedig juhbőrrel vonták be (1. táblázat d.). Három láda tetején, hát- és előlapján szőrös bőrt alkalmaztak (1. táblázat i., n., p.). Közülük a vajdahunyadi céhládából nem állt rendelkezésre minta. A Néprajzi Múzeum kocsiládájának borításából vett mintáknak csak az egyikén volt pár szál szőr. Ezek vékonysága, a szőrtüszőből való kinövésük módja valamint a bőr vastagsága alapján a borítást szőrös borjúbőrből készítették (28. a-b.) A nagyszebeni múzeumban őrzött, jobb állapotban megmaradt útiláda (1. táblázat p.) borítása a szőrszálak ellapított formájának és kinövésének jellegzetessége alapján – egy szőrtüszőből egy vastag és több vékonyabb szőr nő ki – az összehasonlító mintákkal összevetve főkabőrnek bizonyult (29. a-b. kép).

⁵³ Pál J. id.m. pp. 5–6.

⁵⁴ A mikroszkópos állatfaj meghatározást a szerző, Kissné Bendefy Márta, a Magyar Nemzeti Múzeum, Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztály tudományos munkatársa segítségével végezte.

A ládák rövidebb oldalait 7 tárgynál a többi oldallal megegyezően borjú vagy fiatal marhabőrrel vonták be, két esetben kecskebőrt (1. táblázat h., m.), a főkabórral borított láda oldalán juhbőrt alkalmaztak. Egy láda oldalborítása tönkrement, két láda oldalborításából nem lehetett mintát venni. Ez utóbbiak közül egynek⁵⁵ az oldalporfogója borjúbőr, és mivel azt a tető oldalborításával együtt alakították ki, minden bizonnyal az is borjúbőr.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy a ládák bőrborítása a Krünitz által leírtakhoz hasonló, azonban a szőrös főkabór használata közöttük nem jellemző. A főkabórral bevont nagyszebeni láda fémdíszítményét és belső papírborítását tekintve is különbözik a többi darabtól (1. táblázat p.).⁵⁶

2.4.2. Az alkalmazott bőrok cserzés módja

Növényi cserzés

A vizsgált ládákat – az említett kocsi- és céhláda valamint a nagyszebeni útiláda tetejének, hát- és homloklapjának kivételével – barnás-vöröses színű bőr borítja. Festésre, színezésre utaló nyomok nem látszóttak, ebből arra lehetett következtetni, hogy a bőrok színét növényi cserzőanyag biztosítja. A minták mikroszkóp alatt teljes keresztmetszetben egységes színe is erre utalt. A növényi cserzést bizonyította, hogy a minták rostjai vas(III)klorid 1%-os vizes oldatával megcseppentve feketére színeződtek.

„A tseres tímárok (Lohgerber) leginkább szarvas-marha és ló bőroket szoktak kikészíteni tserrel, a'melly nem egyéb, hanem naggyábúl, megtöretett v. megörletett tserfának, nyírfának, fenyőfának 's a' t. a' héjjaik.... Tser helyett más őszvehúzó erővel bíró plántarészeket is, p.o. tserfa leveleket 's a.' t. szoktak használni.”⁵⁷ A felsoroltakon kívül az erdélyi tímárok cserzéshez használtak még egyéb növényi anyagokat is: pl. szömörcelevelet, gubacsot, stb.

A különböző növényi cserzőanyagok pirogallol vagy pirokatechin származékok, vagy mindkét vegyületet tartalmazzák. Vassó-oldatokkal eltérő, kékes-fekete, illetve zöldes-fekete színreakciót adnak. A vasklorid oldattal végzett vizsgálat során nem lehetett megállapítani, hogy a fekete elszíneződés kékes vagy zöldes-fekete. Így ez a módszer a cserzőnővény típusának meghatározására nem volt alkalmas. A hidrolizálható (pirogallol) és a kondenzált (pirokatechin) növényi cserzőanyagok megkülönböztetésének másik vizsgálati lehetősége az

ún. vanillin teszt,⁵⁸ mely a kondenzált növényi cserzőanyagok jelenlétét intenzív vörös színreakcióval mutatja, a kombinált típusú cserzőanyagokkal (hidrolizálható/kondenzált) cserzett bőrok pedig gyenge vörös reakciót adhatnak. A hidrolizálható növényi cserzőanyagokkal cserzett bőrok világossárgától világos sárgás-barnaig terjedő színűek maradnak. Mivel a vörös vanillin-cserzőanyag színes komplex levérzik a rostokról, a kondenzált cserzőanyagok jelenléte a szakirodalom szerint sötét mintákon is kimutatható.⁵⁹ A ládák bőrborításának készítéséhez alkalmazott növényi cserzőanyag típusát azonban a vanillin mikro-kémiai teszttel sem sikerült megállapítani. A vizsgálatok során értékelhető változás nem volt megfigyelhető, míg az összehasonlításként vizsgált új, tölgy (vegyes), illetve szömörce (hidrolizálható) cserzésű bőrminták kiválóan adták a fent leírt reakciókat.

Timsós és zsír-cserzés

A 18. században a szőrös bőroket timsós vagy zsír-cserzéssel készítették. Möller a szőrös és fehér bőrok cserzésének tárgyalásakor mindkét eljárást ismerteti. Megjegyzi, hogy „Szarvas marha bőrok is szoktak timsóval kikészíttetni és fagygyúval vagy kövérséggel kikészíttetni...”⁶⁰, valamint, hogy „A tengeri borjúknak's más hasonló tengeri állatoknak bőreiket is szőröstül együtt készítik ki: és leginkább az utazó német vagy inkább frantzia ládáknak (Coffre) bőros ládáknak, azokkal való béborításokra szokták használni.”⁶¹

30. kép. Timsós cserzés kimutatása alizarin teszttel: a. rostok új, timsós cserzésű szőrös foka bőr mintából, b. a rostok színreakciója alizarin tesztre.

⁵⁵ Tarisznyás Márton Múzeum, Itsz. 514

⁵⁶ A kutatás során még egy, az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények osztályán őrzött ládikán sikerült főkabór borítást azonosítani. A 18. századi tárgy két rövid oldalát vöröses-barna kecskebőr borítja, míg tetejét, hátoldalát és előlapját főkabór. Erről a szőrök oly mértékben lekoptak, hogy már csak egy-két szál emlékeztet az egykori szőrös bőrrre, így a ládikát nem is szőrös bőrral borítottként tartották nyilván.

⁵⁷ Möller, János: Az Európai Manufaktúrák és Fabrikák Mesterség Műveik. Magyar nyelvre fordította Mokri Beniamin. Pest, 1818. Reprint. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata. Budapest, 1984. pp. 390–392.

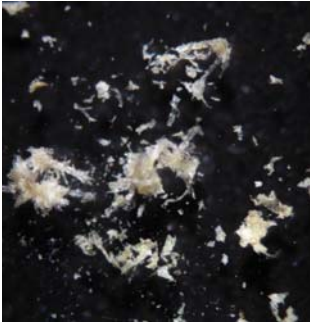
⁵⁸ A teszthez szükséges oldatok: 1% vanillin 86%-os etilalkoholban, cc. sósav, HCl (37% 1/1)

A vizsgálat menete: néhány bőrróstot egy üveglap két végére, vagy mikro-kémcsövekbe helyezünk. Az egyik mintára rácseppentünk egy csepp vanillin oldatot. 20 másodperc múlva, vagy amikor a rostok már teljesen átmedvesedtek, a vanillin oldat feleslegét szűrőpapírral leitatjuk. Ezután egy-egy csepp koncentrált sósavat cseppentünk mindkét mintára. Ha a vanillin oldattal kezelt mintán azonnal élénk vörös szín keletkezik, azt mutatja, hogy kondenzált növényi cserzőanyagok vannak jelen. Jobban megfigyelhető a reakció, ha az üveglapot fehér papírra helyezzük.

⁵⁹ Larsen, René (Ed.) Appendix – Vanillin test. European Commission ENVIRONMENT Leather Project EV5V-CT94-0514. Deterioration and conservation of vegetable tanned leather. Protection and Conservation of the European Cultural Heritage Research Report No. 6. The Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Conservation Copenhagen, 1996.

⁶⁰ Möller id.m. pp. 398–399.

⁶¹ Möller id.m. p. 406.

31. kép. Timsós cserzés kimutatása alizarin teszttel:
a. rostok a nagyszebeni, 19. századi útiláda szőrös bőrborításából
b. rostok színreakciója alizarin tesztre.

A kocsiláda és a nagyszebeni vasdíszítményű útiláda tetejét, hát- valamint előlapját borító szőrös bőrborításból vett minták rostjainak cserzőanyag vizsgálata ún. alizarin teszttel történt. Mind a szőrös borjúbőr, mind a szőrös főkabőr adta a vörös színreakciót, tehát timsós cserzéssel készültek (30. a-b., 31. a-b. kép).

2.4.3. A borító bőrök díszítése

A ládatest és a fedél rövid oldalait borító bőrt több vizsgált ládán vaknyomással nyomott, vonalas minta díszíti. Növényi motívumokkal nyomott bőrt csak a szamosújvári láda homloklapján alkalmaztak (32. kép). A minták a két zár között helyezkednek el. Lehet szándékos a kompozíció, valószínűbb azonban, hogy nyomott mintás bőrtapéta – melynek nagy divatja volt Erdélyben – darabját használták fel a láda borításához. Festett bőrtapéták alkalmazása észak-itáliai ládákon is megfigyelhető.⁶²

2.4.5. A porfogó fülek kialakítása és díszítése

A fedél két rövidebb oldalán minden láda esetében a Krünitznél leírtak szerint a bőrborítást hosszabbra hagyva képezték ki a porfogó fület. A bőrt a fedél pereme fölött egy-két cm-rel szögelték le szabad mozgást hagyva ezzel a porfogóknak. A fedél homloklapjára külön darabként szögelt porfogó fülek a legtöbb ládánál hiányoztak, csak a fémántok alatt megőrződött töredékeik utaltak egykori meglétükre. A Bocsánczy, a nagykőrösi, a szamosújvári, a nagyszebeni, valamint a zágrábi ládán (1. táblázat l., c., d., e., k.) és az említett osztrák útiládákon (3., 5. kép) megmaradt első porfogók alapján arra lehet következtetni, hogy íves kialakításuk nemcsak díszként, hanem a zárok takarásául is szolgált. A porfogók általában vaknyomással készült vonalas mintával díszítettek, kivéve a zágrábi láda első porfogóját. Ezen, a kétfejú sason kívül növényi motívumok láthatók.

Mind az első, mind az oldalporfogók béleléséhez két réteg vásznat alkalmaztak. A bőre ritka szövésű nyersvásznat, erre a láda béleléséhez alkalmazott vásznat ragasztották. Egyes daraboknál a két vászon között talált papírmaradványok arra utalnak, hogy esetenként köztes

32. kép. A szamosújvári láda, 1772, homloklapját borító nyomott mintás bőr részlete.

réteggént papírt is alkalmaztak. A porfogó fülek szélét kéttűs varrással rögzített bőrszalaggal szegték be.

2.5. A fémlemezkből készült díszítmények alapanyagai és fémbevonatai

Krünitz az útiládák készítésének leírásánál említést tesz a rajtuk elhelyezett fémántok, illetve vasalatok felületkezelési megoldásairól. „Általában minden említett darabon lenolajjal fekete bevonatot alakítanak ki, úgy, hogy olajjal bekenik és izzó szén felett tartják, amíg az olaj megszárad. Megrendelésre a lakatosok sárgaréz lemezzel is be tudják vonni a vasat: a vékony sárgaréz lemezt a vas formájára kivágják, és arra felszegecselik. Ónozással a helybéli lakatosok nem foglalkoznak, ezt a munkát a sarkantyúsokra hagyják.”⁶³

A vaslemezek előállításáról pedig a következőket írja: „A vaslemezhamorokban a lemezek két fő fajtáját állítják elő, nevezetesen a feketét, mely megtartja a természetes vas színét, és a fehérét, mely ezt a színt az ónozás által kapja. Ugyanezeket a fekete vagy fehér lemezeket különböző erősségben és nagyságban készítik, melynek alapján három osztályba sorolják: a legvastagabb és legerősebb (Kreuzblech), a középső fajta, amelyik valamivel vékonyabb és gyengébb (Foder vagy Fuder), valamint a legvékonyabb és legfinomabb (Senkler).”⁶⁴

A sárgaréz lemezeket a fentiekhez hasonlóan hamorokban készítették.

A lemezek ónozásáról Möller így ír: „A megtzinezés így esik meg, hogy a pléheket először rozs-darából készült savanyúvízben megpáztolják és homokkal megdörzsölik, – ezután megolvastott s faggyúval elegyített tznibe mártják; végre pedig korpával megdörögölik.”⁶⁵ Az ónozást két lépésben végezték: először forró, híg ónba, majd kevésbé forró, sűrűbb ónba mártva a lemezeket.

A vizsgált erdélyi ládák jellegzetességét fémántokkal mezőkre osztott felületük és fémlemezkből készült virágdíszítésük adja. A zárok, lakatpántok, kengyeles fogantyúk

⁶³ Krünitz id.m. Reise=koffer, ford. Kovács P.

⁶⁴ Krünitz id.m. Blech, (Eisen=Blech, 5. kötet, 1775. ford. Kovács P.)

⁶⁵ Möller id.m.: pp. 114–115. Krünitz szerint a drága rozspác helyett krumplipácot is alkalmaztak. Ahol szénégetéssel foglalkoztak és nagy mennyiségben beszerezhető volt a faszén, faecet pácot is használtak.

⁶² Gall, G. id.m. 218. kép.

és a ládafeneket megerősítő pántok korróziós rétegei alapján megállapítható volt, hogy vasból készültek. Az applikált fémdíszítmények és keretelő pántok felületét azonban szürkés-feketés réteg borította, emellett egyes ládákon inkább réz, másokon vaskorrózióra utaló jelek mutatkoztak. Feltételezhető volt tehát, hogy a fémdíszítmények két csoportba oszthatók: rézből illetve vasból készültre. Felületkezelésük módja a rajtuk kialakult korróziós rétegek valamint rárakódott szennyeződések miatt szabad szemmel nem volt meghatározható. Valószínűnek tűnt, hogy a vaslemezből készült applikációk ónoztak, mert az eredetileg is vörösesbarna bőrön sokkal díszesebben mutathattak, mintha fekete színűek lettek volna.

2.5.1. A ládákat díszítő fémapplikációk anyagvizsgálata

A pántokból és díszítményekből vett minták vizsgálata pásztázó elektronmikroszkópos energiadisziperzív mikro-elemanalízissel (SEM-EDS) történt.⁶⁶ Megállapított nyert, hogy a ládák közül négy ónozott vas, hat sárgarézt, két további láda pedig ónozott vas és sárgarézt lemezből készült motívumokkal egyaránt díszített.⁶⁷

Az hogy a vas alapanyagú applikációkat egyszerű vékony vagy ónozott vaslemezből készítették, még további kutatást igényel. A Krüinitz által említett utólagos ónozás mellett szól, hogy a vékony vaslemez hidegen könnyebben megmunkálható, mint az ónozott, mivel az ón ridegbbé teszi azt. Továbbá ha ónozott lemezekből vágják ki a díszítményeket, az a vágás mentén gyorsan rozsdásodáshoz vezetett volna.

A Krüinitznél említett, ráégetett lenolajos bevonatra utaló nyomok egy lánán sem voltak fellelhetők.

Az ónozott vas díszítményeket ónozott fejtű vasszögekkel, a réz applikációkat rézfejtű vasszegekkel erősítették fel a fára. A vasszegek fejtét minden bizonnyal bemártással ónozták, míg a rézfejtű szegeket a Krüinitznél ismertetett módon készíthették. „A szögek rézfejtét nem a szögváscsok készítik, hanem a rézművesek... A sárgarézt fejtet hengerelt lemezből (Rollenblech) ugyanúgy kiszúrással vágják ki, mint a gombplatnikat... A rézműves a fejtet úgy, mint a gombokat, egy gombpréselő formában kerekre alakítja, és ha mintásat akar, akkor gravírozott présbe teszi. Miután a fejtet a kívánt formát és mintát a présben elnyerik, akkor... az olvasztókemence fedéllemezének

lyukaiba helyezi és hagyja, hogy felforrósodjanak. A rézműves korábban már vízben feloldott szalmiákokot, és egy kis merev, vékony kiöntővel rendelkező kannába öntötte. Ezzel az edénnyel minden sárgarézt szögfejtetbe könnyen bele tud cseppenteni egy csepp szalmiákvizet, ami a hő hatására azonnal fehér üledékké alakul. A kályha mellett áll egy serpenyő folyékony ón, a rézműves a jobb kezével ebbe megmeríti a vasszög fejtét, és a sárgarézt fejtetben lévő szalmiákra helyezi. A bal kezében lévő ecsettel pedig, hideg vízzel azonnal lehűti az ónt. A szalmiák eközben elősegíti a fémek egyesülését.”⁶⁸

2.6. A bélelő textilek

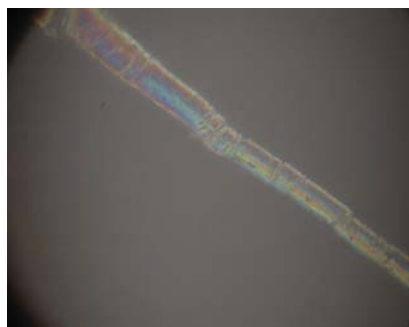
2.6.1. Alapanyaguk és szövés technikájuk

Az ún. Pákei és a nagyszebeni szőrös bőrrel borított ládat kivéve a ládákat a Krüinitz által leírtakkal szemben nem nyers, hanem 80–82 cm széles, nyomott mintás szövettel bélelték (14–24. kép). A kisebb méretű (78 cm hosszú) lánánál a szövet szélessége kiadta a láda hosszát, így az anyagszélek a láda rövidebb oldalainál találhatóak, míg a nagyobb lánákba a bélelő anyagot épp ellenkező irányban ragasztották be. Egyes lánánál ugyanazzal a textillal húzták be a ládafia tetejét is, míg másoknál erre a célra bőrt alkalmaztak. A porfogókat két réteg, egy mintázat nélküli valamint a belső borításként alkalmazott mintás vászonnal bélelték.

A szövetek lánca és vetülékfonalaiból kivett rostok mikroszkóp alatt a lenre/kenderre jellemző növekedési csomókat mutatták (33. kép). A szövetek Z sodratú fonalból, vászonkötéssel készültek. Láncfonalaik sűrűsége átlag 10–14/cm², a vetülékfonalaké 8–13/cm². A porfogókat bélelő, minta nélküli lenvásznak láncafonal sűrűsége átlag 6–7/cm², a vetülékeké 5–6/cm².⁶⁹

2.6.2. Motívumaik és azok készítés technikája

A szövetek apró virágos, virágcsokros, vagy szalagmotívumok között virágindás díszítésűek (14–24. kép). Általában három színnel, direkt nyomással készültek. Egyeseken látszik a fadúcnyomás jellegzetessége, a dúcok illesztésének helye. Lehet, hogy a vásznak között hengernomással készültek is vannak, ennek bizonyítása, és a festékanyagok meghatározása további vizsgálatokat igényel.

33. kép. Len/kender rost mikroszkópi képe az ún. Ászpisz láda, 1762, nyomott mintás lenvászon béléséből.

⁶⁶ A vizsgálattal a fémpántok és díszítmények valamint az esetleg rajtuk lévő fémbevonat anyagán túl a külső és belső, a bőr felőli oldalukon kialakult korróziós rétegeket felépítő elemeket kívántuk meghatározni. A vizsgálatsorozatot a szerző a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézetében, Dr. Tóth Attila fizikussal végezte. A lánákról, lehetőség szerint, több helyről történt mintavétel. A kb. 1 cm²-es mintákat három darabra vágva az egyiket a korróziós rétegeket meghagyva, a másikat és a harmadikat a feltételezett fémbevonatig, illetve színfémig lecsiszolva, általában 3–3 helyen történtek a mérések. A fém anyagvizsgálatok részletes eredményét és értékelését ld. Kovács P. id. DLA értekezés dvd melléklet.

⁶⁷ Ónozott vas díszítményűek: 1. táblázat b., f., i., p. Sárgarézt motívumokkal díszítettek: 1. táblázat a., e., g., h., l., m. Ónozott vas és sárgarézt applikációjuk: 1. táblázat d., j. A nagykőrösi, a vajdahunyadi és a zágrábi lánák anyagvizsgálatára még nem került sor.

⁶⁸ Krüinitz id.m. Nagel címszó alatt. 100. kötet, 1805. Ford. Kovács P.

⁶⁹ Ahol nem lehetett a lenvászon szélességét megállapítani az 1 cm²-en sűrűbben elhelyezkedő fonalakak vettük láncafonalnak.

34. kép. a. Bőrös láda, 1785, nyomott mintás bélésének részlete.
b. Szöges és lamellás fadúccal nyomott szövet, Nantes, 1800 körül, Musée des Arts Decoratifs, Nantes.

35. kép. a. Színes nyomott mintás papír, Jean de Blond, Orleans, 1750.
b. Nyomott mintás papírtapéta, J. B. A. Nothnagel, 1756.

36. kép. a. A szamosújvári láda, 1772, nyomott mintás bélésének részlete.
b. Fadúccal nyomott minta, Messrs. Stead, 1800 körül.

A textilnyomással foglalkozó szakirodalomban az egykorú lenvásznak és nemesebb anyagok motívumai között csak-egy két, a ládáknak belső borításként alkalmazott textil mintáihoz hasonlókat sikerült találni (34. a-b., 36. a-b. kép). A vászonbélések motívumai azonban erős hasonlóságot mutatnak a 18. század közepe és vége között készült papírtapéták mintáival (35. a-b. kép).

Köztudott, hogy a textilminták szezonális változásával a használt dúcokat esetenként a papírtapéta készítőik átvették. A 18. században, amikor Angliában már hengerben kapható papírtapétákat használtak,⁷⁰ német nyelvterületeken a polgárság körében még kedveltek voltak a textil tapéták. Ezeket csak a 18. század végén, a 19. század elején szorították ki a kevésbé porosodó, a rovaroknak ellenálló papírtapéták.⁷¹ Lehetséges tehát, hogy a ládákat tapétaszövetekkel bélelték ki. Ezt valószínűsíti, hogy ritka szövésük miatt ruha vagy bútórvászonnak nem lennének alkalmasnak. Hogy készültek-e Erdélyben – ahol a len és kenderfeldolgozás valamint az ezekből előállított vászonszövet rendelkezésre állt – ilyen tapéták, arra nézve eddig nem sikerült adatokat találni. Valószínűbb, hogy a ládák bélelésére alkalmazott szövetek sok más árucikkhez hasonlóan kereskedelem útján jutottak Erdélybe.

A Néprajzi Múzeum kocsiládáját és a vajdahunyadi céhládát bélelő textilek mintája szinte teljesen azonos (20–24. kép). Abban különböznek, hogy a vászonszövet indás részének alapja a kocsiládán csíkozással díszített, a másikon nem. A nagyon rossz állapotú láda fedelére a nyomott mintás textilt a múzeumban egy javítás során fehér pamutvászonnal bélelve ragasztották fel. A bőrborítás széle alatt azonban maradtak mintás lenvászontröredékek, melyek igazolják, hogy korábban is ez a szövet borította a láda belsőjét. A kocsiládán 1781-es évszám van. A céhláda nem datált, a múzeumi vezetőfüzet alapján⁷² azonban mintegy harminc évvel korábban, 1753-ban készült.

A szakirodalom szerint egy-egy textilminta divatja nem tartott sokáig, évente akár kétszer is változott. Nem tudni, hogy ez a megállapítás a textiltapétákra is érvényes-e, vagy azoknál, a nyomott papírokhoz hasonlóan ugyanazok a motívumok évtizedeken át használatban voltak. Lehetséges, hogy egy közel harminc évvel korábbi mintát kis változtatással, a háttér csíkozásával – melyet fémlemez a dúcba való beillesztésével értek el – újra felhasználtak, de az is lehet, hogy a céhláda a feltételezettnél később készült.⁷³ Erre az esetleg fennmaradt céhíratok kutatása adhat választ.

⁷⁰ A technikát átvéve Jean-Baptist Réveillon, a kis papíráru kereskedőből nagyiparossá váló tapéta-gyáros Franciországbán azt továbbfejlesztette, és pompás tapétáit, elsősorban nemesi és nagypolgári körökben, egész Európában valamint a tengerentúlon is értékesítette.

⁷¹ Thümmeler, S.: Einführung. In.: Der Tapetenfabrikant Johann Christian Arnold 1758–1842. pp. 10–12.

⁷² Castelul Corvinestilor – Hunedoara. Muzeul Castelul Corvinestilor, Hunedoara, én. Múzeumi vezető füzet

⁷³ A vajdahunyadi láda behatóbb tanulmányozására eddig nem került sor. A többi, magyarországi vagy erdélyi gyűjteményben lévő ládafeával rendelkező ládánál a készítéstechnikai megoldások alapján megállapítható hogy a textilborítás a tárgy eredeti tartozéka.

2.6. Papírborítások

2.6.1. A papírborítások motívumai. Színes papír vagy tapéta?

Tárgyi emlékek bizonyítják, hogy szokás volt a különböző célra használt dobozok és ládikák külsejét és belsejét egyaránt nyomott mintás papírral beborítani. A 18. század elejére pedig általánossá vált a ruhásszekrények belsejének – részleges vagy teljes mértékben – nyomott mintás papírral való bevonása, majd a 19. században divatba jött az életképeket, tájképeket ábrázoló papírok e célra való alkalmazása.

A erdélyi ládák többségében a ládafia elemei – belső oldalai, a fiókok, az azokat eltakaró lap belső oldala – papírral borítottak. A papírok motívumai a textilekéhez hasonlóan változatosak: hullámvonalak, apró minták, kisebb és nagyobb virágcsokrok (37–41. kép). A hullámvonalas és apró mintás papírok egyszerű színes papírok, melyeket a tárgyalt korban általában enyv vagy keményítő kötőanyagú festékekkel, dúcnyomással készítettek (42–43. kép).⁷⁴ A nagyobb virágmintájúak azonban lehetnek papírtapéta darabok. Ez még eldöntendő kérdés, ami nemcsak e ládák esetében merült föl, hanem a szakirodalom szerint számos más bútortípusnál is.⁷⁵

A nagyszebeni, szőrös bőrral borított láda fedelét bélelő, tengeri tájat ábrázoló papír és az azt közrefogó keleti mintás bordűrök minden bizonnyal a 19. század elején divatosabbá vált tapétaelemek (44–46. kép).

Egyes ládákon a bőrborítás síkjából kiemelkedő díszítmények és az áttört fém applikációk színes textil vagy bőr betétei alá kitöltő anyagként papírt alkalmaztak. Az ún. Issekutz láda homloklapján erre a célra olasz nyelvű, kézírásos, többrét összehajtott papírlapot használtak. A szöveg összegeket és két évszámot – 1718, 1730 – is tartalmaz (47. kép). Más darabokon a porfogó fülek lenvászon bélési között maradtak fenn, valószínűleg merevítés céljából beragasztott papírok.

2.6.2. Hajtogatott papírkivágások

A Pákei láda fedélében és a ládafián hajtogatott papírkivágások vannak, melyek a láda külsejének fémlapozóból kivágott motívumait ismétlik. Hasonló, de nem ennyire díszes papír applikációk alkalmazása az egyszerűbb, 18–19. századi, bőrral borított, fehér vászonnal bélelt ládákban gyakran előfordul (25–26. kép).

37. kép. Ládafia papírborítása. Útiláda 1772, Bruckenthal Múzeum, Nagyszében.

38. kép. Ládafia papírborítása. Bőrös láda 1785, Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós.

39. kép. Ládafia papírborítása az ún. Verzár ládában, 1777. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

⁷⁴ A 43. kép az Iparművészeti Múzeum bútorgyűjteményében őrzött 18. századi kartonnyomó dúcok egyikének lenyomata. A többi dúc lenyomatát ld. XVIII. századbeli karton-minta-nyomatok, én.

⁷⁵ Ld. Hanebutt-Benz, Eva-Maria: Alte Buntpapiere. Ausstellung von 9. September bis 25. November 1979. Museum für Kunsthandwerk. Frankfurt am Main. Kiállítási katalógus. p. 4.

40. kép. Ládafea papírborítása az ún. Issekutz ládában. Néprajzi Múzeum, Budapest.

44. kép. Tájképet ábrázoló papírtapéta és bordűr a szőrös főkabórral borított ládában (19. (?) század), Bruckenthal Múzeum, Nagyszében.

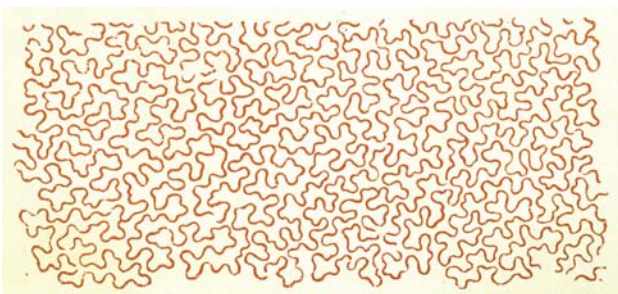
41. kép. Ládafea papírborítása az ún. Bocsánczy ládában, 1790. Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós.

42. kép. Nyomott mintás papír, 18. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest.

45. kép. Tájképet ábrázoló papírtapéta, részlet a „Les Monuments des Paris” tapéta jeleneteiből, J. Dofuor, Párizs, 1814.

43. kép. 18. századi kartonnyomó fadúc lenyomata, Iparművészeti Múzeum, Budapest.

46. kép. Papírtapéta bordűr, Jaqueremart et Bénard, Párizs, 1812.

47. kép. Kézírási papír az Issekutz láda fémdiszitménye alól, Néprajzi Múzeum, Budapest.

2.6.3. A papírok rosttartalom vizsgálata

Krűnitz szerint: „Az alapanyag, amiből a jelenleg Európában általánosan használt papírok készülnek, tudvalevően a rongy, főképpen len(vászon) kelmék, míg egyes papírfajtáknál pamut és gyapjúkelmék is.”⁷⁶

A ládák papírborításai viszonylag jó állapotban megmaradtak. Így rostvizsgálat céljára csak négy ládafia⁷⁷ papírborításából, a fémapplikáció alá töltőanyagként alkalmazott kézírásos papírlapból valamint az egyik porfogó vászonbélélei között talált papírmaradványból került sor mintavételre, ezek sérülései mentén.

A kézíratos és a porfogó fület bélelő papírok mintáinak macerátumai egy-egy pamutrost mellett csak len/kender rostot tartalmaztak (48. kép). A borítópapírok mintáiban egy-egy szalmarost is megfigyelhető volt (49. kép). Ezek azonban nem valódi szalmapapírok, mivel a szalma aránya a len/kenderrostokhoz képest elenyésző. Valószínűleg szennyezőanyagként került az alapanyagba.⁷⁸

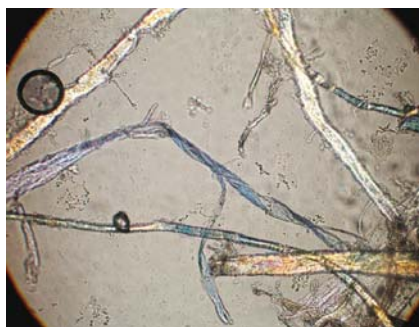
A mintás papírok, motívumaik és a vizsgálati eredmények alapján tehát készülhettek a 18. század második felében, vagyis lehetnek a ládák eredeti tartozékai. Mint hogy azonban a 13. századtól a 19. század végéig előállítottak és mindmáig gyártanak papírt len/kender és pamut rostokból, a papír összetétele a vizsgált minták esetében nem korhatározó.

⁷⁶ Ld. Krűnitz id.m. a Leinenlumpen és a Papier címszó alatt. 76. kötet, 1799. illetve 106. kötet, 1807.

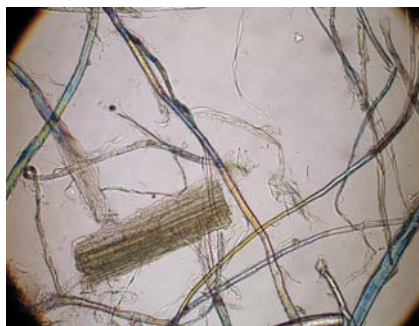
A gyapjúkelméket valószínűleg csak adalékanyagként alkalmazták, ugyanis a gyapjú nem tartalmaz cellulózt. A papír szövetszerkezetét a cellulózrostok -OH csoportjai között kialakuló hidrogénhid kötések biztosítják. Nemes Takách László, főrestaurátor – Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztály – szóbeli közlése.

⁷⁷ A Néprajzi Múzeumban őrzött láda 1778-ból, az ún. Issekutz láda, a Verzár láda és a szamosújvári láda

⁷⁸ Angliában, majd Németországban az 1700-as évek elejétől folytak kísérletek szalmarostból papír előállítására, azok azonban kizárólag szalmarostot tartalmaztak. A vegyes, fa és szalmacellulóz alapú papírok gyártása pedig csak a 18. század végén, illetve a 19. században indult meg.

48. kép. Pamut és len/kenderrostok a kézírásos papírból vett mintában.

49. kép. Pamut és len/kenderrostok valamint szalmarost-köteg az Issekutz ládafia papírborításából vett mintában.

2.7. Ragasztóanyagok

Krűnitz szerint az útiládákat bélelő vásznat rozslisztből készült csirizzel vagy keményítővel ragasztották fel a fára, míg a bőrborítást csak szögekkel rögzítették.⁷⁹ Ezzel szemben egyes ládákban a bőrborítás és a bélelő szövet hiányainál a faalapon, enyvnek tűnő ragasztóanyagok voltak láthatók.⁸⁰ Két láda külső, bőrrel borított és belső, vászonnal bevont oldaláról sikerült ragasztóanyag mintát venni.⁸¹ Ezekben mikroszkópos vizsgálattal keményítő és enyv együttes jelenléte volt kimutatható (50. a-b. kép).

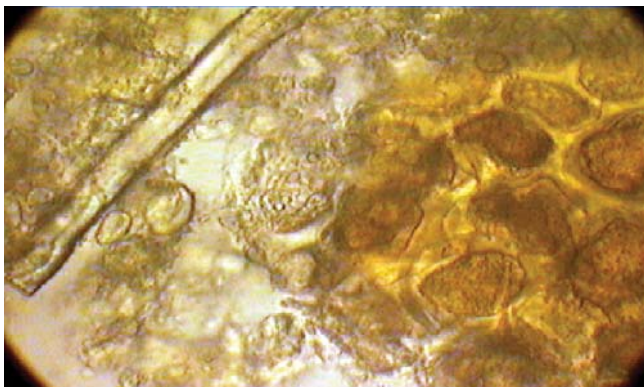
Krűnitz enciklopédiájában a csiriz, a kleiszterek és az enyv leírásánál sincs utalás arra, hogy ezeket egymással összekeverve használták volna, annak ellenére, hogy a könyvkötők ezt hagyományos módszernek tartják.⁸² A karton (Pappe) címszó alatt azonban ismertet egy olyan, a kartonkészítők által használt ragasztót, mely enyv és lisztet tartalmaz. A ragasztókeverék előnye, hogy nem dermed meg olyan gyorsan, mint az enyv,

⁷⁹ Krűnitz rozslisztből készült csirizt (Pappe) említ a porfogó fülek bőr vagy vászon belelésének felragasztásánál, és ugyanezt valamint a „keményítőből vagy keményítő lisztből” készült ragasztót (Kleister, Stärk=Kleister).⁸⁰ A bőrborításokból, a bélelő vásznakból, valamint az egyik porfogó vászonbélélei közül vett papírminták mikroszkópos vizsgálatakor ezeken is enyvre emlékeztető ragasztóanyag maradványokat lehetett megfigyelni. Mennyiségük azonban vizsgálat céljára nem volt elegendő.

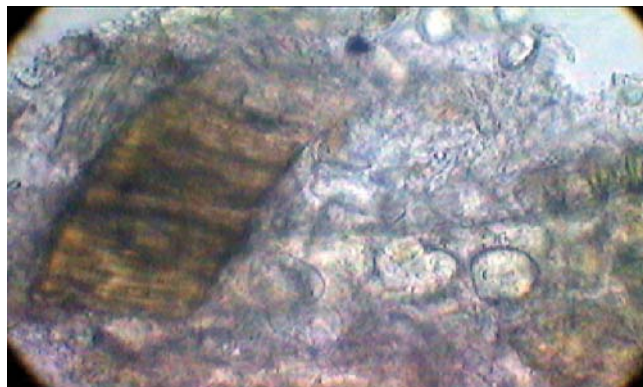
⁸¹ Az Issekutz láda és a Tarisznyás Márton Múzeumban őrzött vasdiszitményű láda.

⁸² Ld. Jaschik Álmos: A könyvkötőmesterség. Budapest, 1922. pp. 182–183. „Csiriz. Általánosan használt neve a keményítőből és lisztből főzött ragasztópépeknek. ... A papírosragasztásra tejfel sűrűségű csirizt szoktak használni, bőrragasztásra azonban ennél sűrűbbet; ha a bőr nagyon vastag, úgy nem árt, ha a csirizhez egy kevés híg enyvot öntünk.”

50. a. kép. Keményítőszemcsék és enyv az Issekutz láda bőrborítása alól vett mintában.

50. b. kép. Keményítőszemcsék és enyv az 1785-ös gyergyószentmiklósi láda textilbortása alól.

és hidegen is alkalmazható.⁸³ Ezek a tulajdonságai bőrök vagy szövetek nagy felületekre való felragasztásánál igen előnyösek.

3. A készítésechnikai megfigyelések és anyagvizsgálatok összegzése

Az ismertetett, a vizsgált ládák bőrborítása, fémdíszítményei, textil- és papírbevonataival kapcsolatos készítésechnikai megfigyeléseket és az anyagvizsgálatok eredményeit összegezve megállapítható, hogy a készítésük során alkalmazott technikai megoldások – kisebb-nagyobb eltérésekkel – megfelelnek az egykorú, elsősorban J. G. Krünitz enciklopédiájában közölt leírásokkal. Szembetűnő különbséget más 18. századi bőrrel borított ládákhoz képest fémlapokból kivágott virágmotívumos díszítésük jelent.

A készítésechnikai és anyagvizsgálatok az alkalmazott technikák megismerésén túl elengedhetetlen feltételei voltak a ládák kezeléséhez tett konzerválási javaslatnak, melyet a tárgyak állapotfelmérésével együtt egy következő tanulmányban teszünk közzé.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás megvalósulásában számosan segítettek tanácsaikkal, eredményeik hozzáférhetővé tételével, jónéhány ötlettel, valamint a vizsgálatokban való részvételükkel vagy baráti támogatásukkal. Nekik mond e helyt névszerint köszönetet a szerző: Balázs József, Bakayné Perjés Judit, Benedek Éva (Csíkszereda), Bernáth Andrea (Nagyszeben), Biró Gábor (Székelyudvarhely), Vanja Brdar Mustapic (Zágráb), Bujanovics Eduárd (Marosvásárhely), Csák Zsuzsanna, Csergő Tibor (Gyergyószentmiklós), Darabos Edit, Demeter István (Székelyudvarhely), Domokos Levente (Székelykeresztúr), E. Nagy Katalin, Görbe Katalin, Guttmann Márta (Nagyszeben), Hausch Ildikó, Horváth Hilda, Issekutz Sarolta, Janitsek András (Kolozsvár), Járó Márta, Károlyi Zita (Székelyudvarhely), Kiss Margit, Kissné Bende-fy Márta, Kovács Tibor, Lukács Mária (Gyergyóalfalu), Gerdi Maierbacher-Legl (Hildesheim), Márton Krisztina (Marosvásárhely), Mátéfy Györk, Mihály Ferenc (Szováta), Nemes Takách László, Rosita Nenno (Offenbach), Paula Niskannen (Helsinki), Nyíri Gábor, Pásztor Emese, Orosz Katalin, P. Holl Adrienn, Ráduly Emil, Séd Gábor, Szikossy Ferenc, Tóth Attila, Török Sarolta, Triff Viktorné Lászlóffy Mária Magdolna, Vadászi Erzsébet, Várfalvi Andrea, Zepeczánér Jenő (Székelyudvarhely), és az Iparművészeti Múzeum Könyvtárának dolgozói.

Szerző hálával tartozik édesanyjának, Dr. Kovács Miklósné, Orbók Rozáliának, valamint férjének, Mravik Lászlónak.

Kovács Petronella DLA

Okl. fa-bútorrestaurátor művész

Osztályvezető / szakirányvezető

Magyar Nemzeti Múzeum – Műtárgyvédelmi Módszertani és Képzési Osztály / Magyar Képzőművészeti Egyetem – Iparművészeti restaurátor szakirány

1450 Budapest Pf. 124

Tel.: +36-1-323-1423

E-mail: kovacs.petronella@gmail.com

⁸³ „A kartonkészítők az enyvet 4 rész, a tímárok, a fehértímárok és más bőrműves hulladékaiból, valamint egy rész lisztporból állítják elő.” Ld. Krünitz id.m. 107. kötet, 1807.